

Math jezyk.

YU ISSN 0027-8084

UDK 808.61/62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

PG

1201

. N24

НАШ ЈЕЗИК

XXVII/3—4

UNIV. OF MICH.

MI 19

Current Serials

БЕОГРАД

1987.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXVII (нова серија)

Св. 3—4 (1987)

САДРЖАЈ

Прилози допуњавању и осавременивању наше правописне норме (ГРУПА АУТОРА)	137
Уз претходни прилог (МИТАР ПЕШИКАН и АСИМ ПЕЦО) . . .	159
Стандардни српскохрватски језик у оквиру савремених двојезичних речника (са српскохрватским као првим језиком) (ЕГОН ФЕ- КЕТЕ)	161
Усмјеравање језичког описа — од прамаике до језичке компетен- ције (наставак) (ТАТЈАНА БАТИСТИЋ)	171
Уз теорију о врстама речи (РАДОЈЕ СИМИЋ)	224
Оквири употребе наставака -а и -и у генитиву множине именичке друге деклинације (ВЛАДИМИР ГУДКОВ)	242
Писање имена из холандског језика (ЈЕЛИЦА НОВАКОВИЋ-ЛОПУ- ШИНА)	279
Како да изговарамо Вуково презиме (МИЛИЈА СТАНИЋ)	285
Ужичка лексика у Вуковом Рјечнику (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ) .	288

УСМЈЕРАВАЊЕ ЈЕЗИЧКОГ ОПИСА — ОД ГРАМАТИКЕ ДО ЈЕЗИЧКЕ КОМПЕТЕНЦИЈЕ

(наставак)

**Дијакронија у
синкронији**

Нормална језичка заједница увијек ће се састојати од разних генерација, од дјете која уче језик, младих и млађих који неизбјежно уводе нове изразе, промјене у начину изражавања, стварају сленг и сл., до старијих људи који говоре пет, шест, седам и више деценија. Посљедњи последије фаза увођења, прихватања и ширења иновација, задржавања неких од њих, обично чувају извјесне језичке карактеристике из својих млађих дана, које постепено ишчезавају или су већ нестале из говора надалазећих генерација. Другим ријечима постојање разних генерација нужно повлачи за собом одређену разноликост, диференцијацију у језику говорника дате заједнице; сама појава која се назива *дијакронија у синкронији* сматра се од значаја у стилистичком погледу.

Чланови језичких заједница с једне стране више су или мање свјесни застарјелости неких изрза или граматичких обрата, с друге употребе ријечи или граматичких конструкција које још нису шире прихваћене или проширене, па се и не зна да ли ће се трајније задржати у језику.²³

Поред ријечи, изрза, граматичких конструкција чија употреба првенствено индицира географску провенијенцију говорника, тј. поред дијалекатских варијација и појаве у вези са ди-

²³ У *Књижевним новинама* од 25. XII 1985. налазе се два примјера глаголске именице „промишљање“: *Ваше промишљање наше данашње ситуације сеже...* (питање у интервјуу, Р. Чоловић, стр. 23); *... да спонтано еманира... непоновљиво осећање и промишљање света* (Д. Бабић, текст књижевне критике, стр. 24). Значење глагола „промишљати“ према којем је ова именица употребљена новијег је датума, отприлике „размишљајући о нечем настојати проникнути у бит, суштину нечег...“

јакронијом у синхронији имају своју индексичку функцију. Тако писци у циљу постизања одређеног ефекта намјерно употребљавају не само изразе везане за неки регионални дијалект или за друштвени слој, већ и оне везане за говор млађе или старије генерације. У писаном језику старијих генерација одређени изрази, облици, обрати који су у међувремену застарјели индицирају припадање аутора одређеној епоси. На примјер у тексту „Штокавско нарјечје које се оштро разликује од друга три нарјечја народа нашега“ (Маретић 1963: 13) и „наш је правопис по главним особинама својим — фонолошки“ (А. Белић, Наш језик 1953, књ. V, св. 3—4, стр. 125) постпозиција посвојне замјенице само потврђује генерацијску припадност аутора, која нам је добро позната. Иста карактеристика тешко би се могла наћи у млађих лингвиста; у оних средње генерације значит ће одређену идентификацију.²⁴

Варијације о којима је била ријеч (уп. *нијесам* према *нисам*, *народа нашега* према *нашег народа*) нису се посматрале у односу на дескриптивно или когнитивно значење, претпостављало се да оно остаје исто. У том смислу може се рећи да употреба облица *нијесам* према *нисам* има одређену индексичку вриједност или функцију, индицирајући у првом реду географску провенијенцију говорника, а затим и неке његове психолошке особине, као и његово лично схватање о друштвеном значају свог првобитног говора или матерњег дијалекта, док обје обличке варијанте имају исто дескриптивно значење.

Проблем индексичких знакова обухвата и разне друге појаве. Неки аутори посебно испитују тон гласа и друга паралингвистичка обиљежја говора. Појаве се затим издавају према томе да ли спадају у индивидуалне карактеристике појединих говорника или обиљежавају њихово припадање неком друштвеном или регионалном скупу. Чињенице да се говором манифестира географска припадност свјесни су професионални забављачи; глумци на примјер наглашавају говорне карактеристике неког краја да укажу на ужи завичај лица које приказују;²⁵ уз говорна обиљежја иду и обрасци понашања каракте-

²⁴ У слиједећем тексту савремене књижевне критике исти граматички обрат оцјењује се на одговарајући начин: „Одступање од језичке норме огледа се у томе што именица увек долази испред свог одређења, нпр.: „белина зуба његових“, „у постели брачној“, „брига големих“ и др. Какав је смисао овога преметања тешко да ће некоме бити јасно...“ (Душко Бабић, *Повлађивање кичу*, Књижевна реч, 25. XII 1985, стр. 24).

²⁵ За малу илустрацију како савремени писци успјешно користе језичке карактеристике које њихови ликови имају по својој регионалној и класној припадности може послужити извадак из списка лица у комедији Слободана Селенића „Косанчићев венац 7“:

ристични за дати крај. Док су одређене говорне карактеристике заједничке одређеној друштвеној, регионалној или генерацијској прупацији и тако спадају првенствено у група обиљежја, тј. по њима се та група на домаћем терену издваја од осталих, нека од тих говорних обиљежја, када их члан те групе задржи у другој друштвеној или географској средини сада представљају његова лична, индивидуална обиљежја по којима се он издваја од своје средине.

Поред таквих индекса који идентифицирају појединце и оних који су карактеристични за одређене групе издваја се и подврста која обиљежава стање говорника, његово расположење (веселост, страх, љутњу, ушцај алкохола итд.); каже се да су знакови говора који карактеризирају таква стања симптоматични за њих. Узбуђеност, појачана емоционалност, пијанство обично смањују самоконтролу у говору, па се проучавају језичке појаве које су симптоматичне за њих, попраћују их и индицирају.

Овдје се још може указати на једну могућност у вези са полисемијом, када индексичка обиљежја исказа могу допријети разумијевању значења (Лајонс 1977:622).

У моделу неког свеобухватнијег језичког система којим се захватају разни дијалекти, дијалекатске разлике у значењу појединих лексема могу се ријешити тако да их се представи као полисемичне, вишезначне (тај је поступак усвојен у Речнику САНУ).

Оредница *карта*, на примјер, на ширем подручју нашег језика без икаквог двоумљења у првом реду има значење „позива на право на возњу неким превозним средством“, односно „улазнице за неку приредбу и сл.“; у далматинском обалном подручју на то се значење непосредно надовезује, уколико није и прво, значење *папира* (схваћено као градивна именица: *комад карте, мало карте*), а ријеч има високу фреквенцију. Што су састављачи Речника САНУ исто значење обиљежили као периферно овдје нема значаја. Та би чињеница, међутим, тј. да је на дијелу заједничког језичког терена то значење удаљено (и застарјело, има примјера из народне поезије и Њего-

Владан Хациславковић говори београдски чисто, намерно старомодно, звучи афектирано.

Пуниша Мирчегић чим отвори уста знамо да је Црногорац.

Мијо Шливо Босанац, прогута све самогласнике који се набу у речима.

Јозо Михаљевић кајкавац, али не ортодоксни, већ је доста примно од начина на који се говори у Загребу.

Милена Дрекало његова жена, говори као новосадкиња.

Боштјан Зупанчић говори искључиво словеначки, псује српски.

ша) могла значити да би за разумијевање исказа са ријечи *карта* у значењу *патира* могла допринијети нека обиљежја текста која би индицирала морско подручје.

У том смислу и за разумијевање исказа *Разбила је вилицу*, ако претпоставимо да у живој ситуацији нема других индиција, индексичку функцију имат ће изговор, док би у писму нека индексичка обиљежја околног текста помогла да нам буде јасно да ли је штета нанесена дијелу лица или прибора за јело (тј. *вилица* = *виљушка*).

Разноликости везане за језичку употребу, за језичко понашање, перформанцију у разним ситуацијама, разлике везане с тим да ли је у питању говорни или писани медијум итд. могу се у начелу односити било на књижевни стандардни језик, било на дијалект.

Та тврђања наводи на то да се изнесе што се подразумева или може подразумевати под језиком, а што под дијалектом.

Дијалект и језик;
стандарни или књижевни
језик

У једном смислу језик не имплицира дијалект, док дијалект неже имплицира постојање језика којему припада.

То јест, врло малене језичке заједнице могу се састојати од припадника који говоре једним језиком. У том се случају претпоставља да су разлике према говору других језичких заједница толике да се не би могло закључити да су у питању сродни дијалекти. Језик једне такве мале заједнице може бити без дијалеката схваћених у смислу географске распрострањености, издиференциран само по неизбјежним разликама које узрокују биолошки и друштвени фактори. При томе је увијек ствар емпиријске провјере да ли се ради о једном јединственом језику.

С друге стране у свим осим у таквим најмањим језичким заједницама постоји више или мање дијалеката, језици се обично састоје од више различитих сродних дијалеката.²⁶

У нашој обичној метајезичкој употреби дијалект подразумева постојање других сродних дијалеката као и стандардног језика, и сад се треба осврнути на (лаичка) схватања по којима је само посљедњи правилан, њега би искључиво требало

²⁶ У овом раду на однос језик — дијалект гледа се глобално, боље речено посматрају се само неки аспекти тог односа не узимајући у обзир сву сложеност неке стварне подјеле на терену. Тако се занемарују и подраздјеле (говор, нарјече), в. нпр. Д. Петровић, *Неки проблеми дијалектолошке номенклатуре*, Наш језик XXV/4—5, 1985, стр. 234—240.

у употребу, пошто дијалекти представљају у неку руку одступања, садрже неправилности и уопће су у извјесном смислу мање вриједни језички системи.

Са чисто лингвистичког становишта, међутим, сваки дијалект који задовољава комуникацијске потребе дате говорне заједнице, што значи да је прилагођен њеним потребама, представља потпуни језички систем у којем владају одређене законитости у истом смислу као што је то случај, на примјер, у стандардном језику са којим је по својим особинама близак, тј. са којим је више или мање изоморфан. Шта више, са историјске тачке гледишта тај исти језик, тј. стандардни дијалект, по свом се поријеклу не разликује од осталих сродних стандардних дијалеката. Разлике међу њима услједје постепено, пошто се употребом у јавном животу, литератури дијалект који функционира као стандард развија на начин на који се остали дијалекти, сведени више-мање на коришћење у домаћем и приватном животу редовно не могу развијати. Са синхронизацијске тачке гледишта, значај који стандардни језик има у политичком и друштвеном животу по својој проширености, сад значи и његову многу већу развијеност, свестраност и релативну прилагодљивост за употребу у разноликим ситуацијама и сферама дјелатности.

Све то исто тако значи да је потенцијално и неки други дијалект даоог језика у прошлости (нпр. у Француској провансалски мјесто парижког) могао да се развије у стандардни. Проширивање и прерастање неког обичног дијалекта у стандардни језик може услједити из политичких разлога (што опет представља француски, а поред њега енглески случај), кад постепено превлада језик краја из којег се влада и класа која влада.

С друге стране то се може остварити на основу одређења, свјесно се може прихватити дијалект који по својој распрострањености и неким интринзичким особинама има преимућства у односу на остале географски и генетски блиске дијалекте (што представља наш случај).

Дијалект тако није сам по себи, по свом поријеклу нека лошија верзија стандарда, али по свом накнадном развоју, у поређењу са стандардним језиком он нема политичких ни друштвених, а према томе ни стварних услова да се једнако развија. Постоје многе ситуације у којима се дијалект не употребљава, а обично изостаје и толеми утицај који особито у последње вријеме на језички развој врши писани језик (уколико постоје регионалне књижевности, оне су редовно мање развијене). Тај је утицај од необичног значаја у савременим цивили-

лизацијама (у онима са дуљом писменом традицијом он постоји одраније). Способност писменог изражавања дуго се школовањем развија, мања спонтаност или нижи аутоматизам у писаном језику компензиран је његовом већом стандардизацијом.

Кад кажемо да неко говори стандардним језиком у ствари значи да се он у разним ситуацијама изражава по правилима блиским писаном стандарду (или књижевном језику).

Сада се може поставити питање да ли постоје говорници за које би се могло рећи да говоре „неутрални стандарда“, односно њиме пишу, то јест који употребљавају неку верзију датог стандардног језика која не би одражавала њихово географско ни социјално поријекло, генерацију којој припадају и сл., као ни средину или средине у којој или у којима су живјели или живе.

Одговор је да не постоје, да наводна неутралност говора неких кругова само значи придржавање језичких обичаја одређених средина чије норме уживају релативно највећи престиж. Придржавање ће бити природније, спонтаније уколико је говорник рођен у таквој средини и у њој проживио свој вијек, што као и у случају да неко без обзира гдје живи посебно његује своје изражавање, опет само значи својеврсну географску обиљеженост или опредијељеност.

У неким јавним програмима (нпр. на радију) могу се запазити дискусије у којима учесници иступају са припремљеним текстом и готово да само стручњак може докучити њихову географску припадност. Када, међутим, услиједи дискусија уживо, обично је лако закључити да се ради о људима из разних крајева (стручњаци упућени у дијалекатску ситуацију лако ће разабрати из којих).

Другим ријечима данас је опћенито познато да сви они који говоре неки стандардни језик уједно у одређеној мјери исказују своје географско поријекло уз трагове живота у неком крају или крајевима, затим свој друштвени статус, степен образовања и генерацијску припадност.

Из изложеног се види опће познати значај стандардног језика, као и важност локалних матерњих дијалеката који се, било да су урбани или рурални увијек више или мање у неком виду испољавају у језичком понашању, перформанцији говорника стандардног језика.

И говорници стандардног језика карактеристично мијењају свој израз у незваничним и интимнијим ситуацијама када је за многе нормално повање.

С друге стране и у случају говорника који претежно или искључиво употребљавају неки локални дијалект (последње је данас рјеђе него што је било раније и односи се у првом реду на старије генерације), постоји званични начин изражавања са својим језичким специфичностима, у које на примјер у неким нашим дијалектима спада употреба застарјелих облика или ријечи, затим стилских обиљежја предајне књижевности и др.

Сам начин успостављања или одржавања стандардних језика пружа данас врло различите слике, од устаљености и релативне хомогености уз голему географску распрострањеност руског и енглеског, до рјеђих покушаја опредјељивања за стандардне језике, односно тражења службеног језика на подручјима са бројним различитим језицима и дијалектима у неким крајевима Африке и Азије.

Нормативност, придржавање правила смањује просторне и временске разноликости, олакшава контакте и ширење културе. И сами се дијалекти уз образовање уједначавају, у неком смислу стандардизирају, јер писменост доноси поред употребе стандардног језика у званичним и званичнијим ситуацијама и његово кориштење макар дијелом у незваничном обраћању.

Један развијени језик на тај начин обухвата географски распрострањене дијалекте, са већом или мањом социјалном слојености, уз посвемашње присуство стандарда, који ће се — уз њихове посебности — најјаче манифестирати, развијати у већим урбаним центрима. Осебујност и неутрализација израза, кад нема политичке расцјепканости или антагонизма, иду укорак.

У том смислу једва је потребно поставити питање да ли је корисно претпоставити један релативно уједначен, свеобухватан стандардни језички систем као основу језичког понашања читаве шире језичке заједнице, који ће говорници прихватити као релативно неутралан у односу на занемарљиве, незнатније разлике у дијалекту, медијуму, хронолошком периоду и неким другим појединостима о којима је била ријеч.

Уз ово се може надовезати тврђња преузета из социолингвистичких анализа, по којима је појам хомогеног језика као такав мит, сваки језик подвргнут је географској, друштвеној и хронолошкој диференцијацији, а свака је језичка заједница, осим оних најмањих, по својој природи хетерогена; таква конституација не представља противурјечје мишљењу о (релативној) уједначености стандардног језика. Језици нису ни хомогени, ни стабилни, али ипак има довољно хомогености и стабилности у језичком понашању оних који говоре исти језик, да би се он осјећао као такав.

Тома Маретић био је у првом реду свјестан проблема које доноси географска распрострањеност дијалекта за који се одређено да буде основа књижевног језика, иако је иста у доброј мјери била повод за одређење. „Ни тај говор поради знатнога простора што га запрема не може бити сасвим јединствен, и на његову се подручју често налази штогод у једном крају овако, у другом онако, а има и тога да се по свему подручју реченога говора говори штогод двојако или тројако. Пита се: што ли у таквим случајевима треба, што ли не треба примати у књижевни језик?“ (стр. 15). Данас је већ анахронизам доказивати да је избор био исправан, док се спредавање што је у неком поједином случају правилно, а што није, као у свим развијеним језицима узгред непрестано поставља и рјешава.

Тврђња из 1963. године, из пера приређивача трећег издања Маретићеве граматике, Павла Ролића и Мате Храсте: „Та је књига животна дјело... и представља потпуну кодификацију хрватско-српског књижевног језика“ (у предговору) може изазвати само реакцију у смислу да потпуне граматике ниједног језика још увијек нема.

У даљем сагледавању проблема у вези са стандардним језиком дају се, иако је то у извјесном смислу дитресија, неки аспекти савременијег лингвистичког развоја, који је имао посвемашњи знатан утицај.

**Описивање и
нормирање**

Већ више десетина година, особито на америчком терену, лингвисти наглашавају да лингвистика треба да буде *дескриптивна*, а не *нормативна*. Треба утврђивати како се говори, а не како би требало да се говори, успостављати правила којих се говорници држе у свом језичком понашању, а не налагати им, наметати правила, норме којих би требало да се придржавају. Такав став, који значи и реакцију на нормативност традиционалне граматике уследио је и још усљебује и због тога што постоји прилично јасна слика оног што чини стандардни/књижевни енглески језик.²⁷

Посљедњи је регистриран и без престанка се регистрира у рјечницима и граматикама, дневно масовно одашвиља у етер

²⁷ Пред око тридесет година Џорџ Трегер (исп. напомену 8) изјављивао је да би свог сина на учење неког страног језика прије дао месару него лингвисту, пошто би му другоспоменути предавао неки књишки, по (нормативној) граматички скројен израз. У тим круговима америчких структуралиста уз таква је схватања ишло и увјерење да се страни језик може свладати само на изворном терену. Зато се као ку-

средствима масовне комуникације, док се огромне количине материјала штампане на том језику непрестано умножавају на големим подручјима чувајући заједничку основу уз узajамно разумљиве специфичне карактеристике. (Теренски обухвата Аустралију, Канаду, САД, Велику Британију, затим Индију и др.)

С друге стране заокупљеност свеобухватнијим описом језика везана за покушаје машинског преводeња (почетком педесетих година у САД и СССР), за постављање језичке анализе на формалну основу, уједно доводи до сазнања да не постоји потпунији опис ниједног језика, да ни за најописаније свјетске језике енглески и руски нема граматике која би и приближно показала што лежи у основи језичке способности говорника датог језика.

Разоткривање те способности може се довести у везу са пропрамом у једном ширем смислу схваћеног генеративизма, којему је циљ језички опис схваћен као експлицитан систем правила којима се уз дати рјечнички инвентар омогућава грађење свих граматички правилних реченица датог језика. У тим оквирима постигнуто је успостављање партиципалних граматичких система појединих језика, што је уз узимање у обзир универзалних тенденција у језику уопће довело до сагледања до тад неуочених језичких појава.

У исто вријеме се на терену све то више спроводе социolingвистичка истраживања, утврђује хетерогеност говора разних друштвених слојева, покушавају у језичком смислу реформирати наставни програми водећи рачуна о родном дијалекту и социолекту, како би се помогло школској дјечи која не владају стандардним језиком.

Овдје је битно осврнути се на чињеницу да се у оквирима очито врло разнолике лингвистичке активности и разгранате анализе нормирање језика, прескриптивност, кодификација језичке норме не спомиње као проблем — у извјесном смислу књижевни стандард узима се као дат или разумљив сам по себи. Треба напоменути да је енглески, а исто важи и за руски језик, не само већ дуље времена уједначен, већ и да је из разлога што се улопребљава на широком простору који обухвата разнолике културне и етничке групе, у додиру с њима, непре-

риозитет у склопу тих тадашњих схватања изнио случај знања енглеског језика суговорника у московском метроу који никад није избивао из истога града.

С друге стране, што се тиче овладавања стандардног језика ту се сматрало да ће се свако потрудити да га научи (да би га по потреби користио) ако „жели добро намјештење, могућност да ожени шефову кћер“ (из дискусије на састанку Лингвистичког округлог стола у Вашингтону 1956).

станим превођењем и посуђивањем ријечи из разних језика не само знатно проширио свој рјечник, већ и развио могућности релативно лаког стварања и преузимања нових ријечи. Посљедња напомена има за циљ да укаже на потребу извјесне корекције радне хипотезе о једнакости свих језика (за коју у исто вријеме има ралзота да и даље важи у раду на терену).

Стандардни језик;
званични, службени или
државни
језик

Сваки језик представља потпун систем, нема примитивних језика, али развијена писменост и кориштење датог језика на примјер у свим научним и другим областима савременог живота доводи како до знатног проширења рјечника, тако и до развијања извјесних граматичких могућности потребних за изражавање у тим сферама данашње цивилизације, што опет само значи да дати језик задовољава комуникацијске потребе дате заједнице.

У том смислу на примјер језик једне заједнице чији се чланови претежно баве сточарством, ако и није ни мање систематичан, ни мање правилан од руског или енглеског, од успостављања писмености, до развоја (рецимо) граматичке терминологије треба да се знатно прошири новим ријечима, уопће у већој мјери граматички и лексички прилагоди новим потребама.

Што се тиче одржавања правилности појединих стандардних или књижевних језика, у неким земљама научне академије имају задатак да издају ауторитативне граматике и рјечнике (то нпр. раде одговарајуће установе за француски и руски), у другим низ установа — школа, универзитета, издавачких кућа врши функцију уједначавања, што у извјесној мјери важи и за наш језик. За језик се осим тога зна и да има саморегулирајуће механизме (енглески *self-regulating*), да се исправља, коригира сам по себи...

Горе је наведено да би и неки језик за који се тек успоставља писменост (што данас није усамљен случај, нпр. у Африци), уколико та заједница поприми савремену цивилизацију временом развио могућност за задовољавање нових комуникацијских потреба, јер за то сваки језик има основу. Међутим, постоји један други проблем са којим су суочене нове друштвене заједнице, а то је бирање дијалекта који треба да послужи за споразумијевање на читавом државном подручју, гдје је обично у питању више дијалеката, па и језика. Службена одлука којом би се изабрао један од дијалеката ставила би те говорнике према осталима у политички и друштвено повољнију

ситуацију. (Из тих разлога, тј. да се не би дала предност неком или неким од дијалеката, у Индији је на разини нације још увијек проширена употреба енглеског.) Пошто је писменост тешко развијати, разумљиве су тешкоће које ће пратити језички и етнички расијепкане заједнице у успостављању њиховог политичког и културног идентитета.

Тзв. *свјетски језици* називају се тако због значаја који имају у међународној свјетској комуникацији. (Речник САНУ наводи енглески, руски, њемачки и француски, а обично се убраја и шпанолски.) Разлози због којих су задобили тај значај могу бити у директној вези са друштвенополитичком, економском и културном премоћи одговарајућих земаља, као и са тим да су то службени, званични језици у разним државама, али проблем има и лингвистички аспект који је овдје од интереса.

За руски и енглески већ је споменуто да су упркос големом пространству на којем се употребљавају високо уједначени, стандардизирани, а то се у извјесној мјери може рећи за преостале наведене језике, с тим што нпр. у случају њемачког постоји већи раскорак између разних регионалних и локалних дијалеката и званичног стандарда. Овдје је затим од значаја чињеница да се са тих језика непрестано преводи, као и то да се велик број страних говорника труди да их научи.

Што наш језик није у истом положају, тј. да се у већој мјери преводи и учи разумљиво је због тога што смо мала земља. Међутим, што се тиче његових интринзичких особина или простије речено његових изражајних могућности, он не заостаје за споменутиим језицима.

У преводeњу, уз тешкоће које природно иду уз такав посао јављају се првенствено термилошки проблеми, који су искључиво посљедица заостајања наше науке и технологије, а не изражајних могућности самог језика.

Више нема потребе да се због немарног превода или нескладног граматичког споја у новинама спомиње и даје као узор чисти израз пастира. Данас има много оних који се врло добро изражавају и пишу, чији би језик пребало регистрирати, попуњити њим правопис, искористити га у граматици и тако свима дати могућности да развију своје језичке способности.

Већ су споменути проблеми земаља које у новије вријеме успостављају своју државност, а та се изгледа никад не заснива на етничкој пруци, на језику; језичка измијешаност као редовну попутну појаву има питање званичног службеног је-

зика.²⁸ (Стандардни језик обично је у питању када се ради о сродним дијалектима.) На тај начин језичко планирање (енглески *language planning*) представља дио државне политике у неким афричким и азијским земљама.

У већини земаља у свијету говори се неколико разних језика, иако званично не важе као двојезичне или вишејезичне (као што важе Канада, Белгија, Швајцарска). Поред диглосије постоји и неколико разних типова двојезичности, а многа разноврсних двојезичних заједница (Лајонс 1981:285). Зато треба навести и чињеницу да нема типичне језичке ситуације, ни типичне језичке заједнице, овака је језичка заједница специфична, као и ситуација у свакој земљи. (Када би се код нас слиједио примјер стварно добрих савременијих писаца чији се језички израз цијени и разумљив је на читавом подручју, не бисмо сами себе језички балканизирали,²⁹ тј. издавали у мале, језички међусобно непријатељске државе.

Наведено је да су изражајне могућности нашег језика савсим на висини, као и то да њим говори размјерно невелик број људи, макар да је у то укључена већина становништва земље. На поређење са свјетским језицима, које нас подсећа на нашу релативну малобројност, може се надовезати осврт на језичко планирање у Кини, гдје се (уз реформу писма) предвиђа увођење језног званичног језика за читав јавни живот. За сада нема тачнијих података за колики дио од око милијарде становника одабрани дијалект представља матерњи језик, односно њему сродан дијалект, или је то само језик писмене традиције већег дијела земље, који сад треба да се прилагоди за посвемашњу употребу.³⁰

²⁸ Танзанија је на примјер као службени језик прихватила свахили, али засад он не служи и не може да служи као симбол нације и културног идентитета за већи број становника који припадају различитим етничким и језичким групама. Службени језици који се употребљавају регионално и на разини нижој од државне, такође се устостављају, на примјер у Индији (Лајонс 1981: 279).

²⁹ *The American College Dictionary*, Random House, New York 1949, под одредницом (to) *Balkanize*: to divide into small states hostile to one another.

³⁰ У извештају из Кине у *Политици* од 8. јануара 1986, стр. 2 задњи одјељак почиње: „Није реч о томе да се „диглоне“ локални дијалекти, већ да се у земљи с више од милијарду становника осигура оредство међусобног комуницирања...”

У таквој ситуацији могло би се очекивати да ће у језичком понашању становника бити распостранена диглосија уз разне видове двојезичности. (На службеном језику теже је изјављивати љубав или поштовати, он нема интимну, незваничну разину, стил, регистар, што не значи да их не може развити, али онда је то већ нешто друго.)

**Комуникација и однос
према различитости**

Сада треба изнијети неке друге аспекте проблема у вези са комуникацијом, са разумијевањем онога што други говори, успијевањем да он схвати оно што му се каже. То су врло стари проблеми, заједнички свим људима који долазе у додир са онима који говоре другачије, другим дијалектом или језиком, и у разним видовима присутни у њиховој свијести или подсвијести.

Ако узмемо аспект разумијевања оног што други говори, можемо најприје замислити странца који изговара нешто неразумљиво уз необичну мимику, гестове. Тај човјек неће вјероватно својим говором изазвати наклоност, иако ће то зависити од његовог изгледа и од разних других околности у ситуацији у којој се догађа суочавање. У неким примитивним заједницама, примитивним јер су без писмености и цивилизације у нашем смислу, зна се да су, по могућности, убијали човјека чији говор нису разумјели. (Ко зна, можда би он нас, сигурно су мислили, а уз то је глава трофеј на цијени.)

Кад су са Оциданије истјеривали француске освајаче лозинка је за сумњиве била „чичери“. Ко је изговорио „шишери“ губио је главу: у француском нема гласа „ч“. Слични „шиболети“ (енглески *shibboleth* „ријеч по чијем се изговору може просудити којој народности неко припада“) користили су се у разним приликама у историји за истребљивање непријатеља и политичких противника.

Колики је значај споразумијевања види се у кршћанској митологији из приче о бабилонској кули, када бог, да би спријечио грабевињски подухват који му није био по вољи закључује: „... један језик у свијех... неће им сметати ништа да не ураде што су научили. 7. Хајде да сиђемо и да им пометемо језик, да не разумију један другога што говоре.“ И тако „не сазиваше града... јер онда је помете Господ језик цијеле земље“ (Б. Даничић, Свето писмо, Будимпешта 1874, стр. 8). (Кад је један други подухват, заснован на вербалном дјеловању, на наговарању људи да повјерују у преимућства нове религије пребало да успије, да би их разни народи разумјели људи у питању по неком чуду „стадоше говорити другијем језицима“ (В. Караџић, Нови завјет, исто издање, стр. 105).)

Потпуно непознат језик, тј. кад смо суочени са нечијим говором, а уопће не знамо који је језик у питању, такав говор изазват ће непосредно у нама неке асоцијације које ће директно овисити од тога како нам се свиђа говорник, звукови изговореног текста и какав нам утисак учини цијела ситуација.

Када је језик непознат, тј. неразумљив, али знамо који је, познато нам је на који се народ односи, ту су ставови већ одређенији, о земљама о којима нешто знамо и о језицима који се у њима говоре обично постоји неко мишљење, опредјељење.

Истичући систематичност сваког језика или дијалекта амерички структуралисти уједно су наглашавали да неко естетско процјењивање истих нема никакве научне основе. (Тако је на једном предавању због узпредне примједбе да је класични арапски лијеп језик, док савремени то није, студентица Туркиња упозорена да научно говорећи нема лијепих ни ружних језика — класични арапски могу сматрати лијепим они који цијене културну предају на том језику, у лингвистичком смислу он нема никаквих предности над језиком арапских маса.)³¹

(Постоје наравно проблеми у вези са школовањем, културом (у класичном, не антрополошком смислу): да ли уз исти изговор истог текста углађен, културан говор ствара утисак „лијепог“ језика, а пруб, неуглађен обрнут? Или питање: какав би уз исту гламу био Хамлет, ако текст изговара, чак говори локалним говором... Оплићанин?)

Сада се треба осврнути на наш став према изговору властитог стандардног књижевног језика када је тај изговор другачији од нашег, према том нашем заједничком језику кад у туђим устима добива примјесе другог географског дијалекта или социолекта, са ријечима најчешће разумљивим, али које не спадају у наш матерњи дијалект, затим став према говору и изговору неког блиског дијалекта, односно туђег језика који познајемо, и на концу уопће према другим језицима или дијалектима.

Уколико су остале ствари исте (у смислу нпр. споменутог углађеног односно прубог говора) наш став, наклоност или обрнуто за неки језик или дијалект у директној је вези са оним како смо расположени према том крају, земљи, са оним што за нас представљају људи који њим говоре, колико цијенимо њихову културу и све остало, или пак осјећамо неки антагонизам, непријатељство и слично. Језици нам у том смислу могу изгледати лијепи, ружни, чудни, смијешни. Импресије су затим повезане са разумљивости, навикнутости (ко би могао рећи да му матерњи није најљепши, најприснији).

У односу на стране језике обично нам се свиђа онај језик (или језици) који (које) смо раније свладали, од истог језика

³¹ На постдипломском курсу „Структура енглеској језика“ проф. Вилјама Остина, на Џорџтаунском универзитету у Вашингтону 1957.

најчешће највише волимо верзију на коју смо се најприје навикали.³²

Према сродним славенским језицима можемо имати различите ставове. Ту запажамо лексичке сличности или готово истости, или опет разно значење лексеме која је у основи иста као у нашем језику. Реакција на појаве као што је сазнање да је другом народу „трбух“ оно што је нама „живот“ (руски *живот* „трбух“), односно „саг“ оно што је код нас „година“ (уз распознатљиву гласовну промјену „г“ у „х“, тј. чешки *hodina* „саг“) заједно са неким импресијама о гласовима, праматици тих језика, та ће реакција бити као што је речено у односу на стране језике, опћенито узевши поново у складу са нашим целокупним ставом према култури, цивилизацији, књижевности, свему ономе што нам доминира тог језика представља.

Друкчији став имамо према сродном дијалекту који углавном разумијемо, јер је у знатној мјери изоморфан са нашим, односно према стандардном језику који се од наше верзије разликује у мањем дијелу лексике, затим у изговору и релативној фреквенцији одређених прамастичких конструкција.

Сада су у питању говорници на које гледамо као на браћу, другове, сусједи, колеге. У тим односима може постојати узajамна склоност и разумијевање, а иманентни су одмјеравање у престижу, борба за власт, за повластице, за релативни друштвени положај.

Тако у првом примитивном пориву помислимо да се неко шали, „дизмотава“ кад умјесто „жаруља“ каже „сијалица“, да намјерно пише „дуље“ мјесто „дуже“, говори „доупратни“, „досвојни“, „подузеће“, а не као што треба

³² Слиједећи став као појава провјерен је само на мањем броју наших говорника, али је вјероватно опће проширен: кад говоримо страни језик с једне стране, ако нисмо сигурни у себе може нам бити мање непријатно да нас слуша странца него сународник (тј. у случају странца кад постоји потреба измјене информација опће нам није непријатно да нас слуша), с друге омо врло критични према начину на који земљак говори страни језик — одмјеравамо се, смета нам онај карактеристични, типични „акцент“ који нам је као говорној групи заједнички кад говоримо неки страни језик (како то они, тј. странци у питању лијепо говоре!). (Смета нам, наравно, кад било ко лоше говори неки језик који знамо.)

Овоме се може додати узредни навод о једној црти у језичком понашању на домаћем терену. Појава је посвједочена од мањег броја екаваца и јекаваца, али је вјероватно проширена: при гласном читању јекавског текста први га екавизирају, док други јекавизирају екавски. Одступања има кад су у питању дјеца и кад се жели да се екавци навикавају на јекавски, и обрнуто.

„пропратни“ ... „предузеће“; да познати глумца³³ намјерно наглашава палатале у „човјек“, и „кућа“ (кад их властита мајка није разликовала, па и не треба, доста је у писању); да откуд то да неко каже да се због нечег „зража“ или да се план „испуња“, како то без „ав“, кад треба рећи „зражава“, „испуњава“. „Идемо“ и „што желите“ дјелују уху наученом на „идемо“ и „желите“ као шок; шалимо се што колегица из Загреба пише „радњу“, пошто се пише рад, а у радњи се купује, док је колегица — „мали колега.“

Посљедње је шаливо (али то је била реакција), лингвисти по професији у проматрању и просуђивању језичких појава знају сузбијати примитивне пориве. Уз то је питање колико они у односу на високо развијен и стандардизован језик као што је наш уопће осим у ситнијим питањима правилности могу бити суци и пресуђивачи.

Ако неки писац хоће да буде читан, да се чита на што ширем подручју, он ће у извјесном смислу неутрализовати свој језик као што су то најчешће и радили сви бољи писци, а можда то и иде с тим што су бољи и најбољи.³⁴

Мали горњи узорак насумце одабраних различитости могао би се систематизирати и проширити да обухвати већину поларизираних појава, а уједно би било важно да се нико не осјећа принуђен да се држи стриктно једне или друге стране.

Језичке разлике не треба ни намјерно ни ненамјерно зашкавати, прво би се и тако могло само под друштвенополитичком принудом, друго је у реду ако се некога све то много не тиче, а свакога се и не мора тичати, али би било главно да се иза ничијих ставова не скрива „они намјерно стварају разлике, могли би говорити као ми“, јер разлике су ту, само што се при-

³³ Љуба Тадић, за којег се може рећи да говори неутрализовани београдски стандард.

³⁴ Од писаца се не може тражити да одустану од увјерљивости својих ликова, што значи да морају у извјесној мјери дати и «couleur locale», а то може изиокивати употребу дијалекатских израза. Као што ће се видјети из слиједећег примјера, то не мора бити на штету релативне неутралности исказа.

Пошто је нереално да у разговору некадашњих школских другова одраслих уз море, пдје и живе, потпуно изостану барбаризми карактеристични за одређено далматинско подручје и људе у питању, Ранко Маринковић понекад унесе одговарајућу ријеч, нпр. „ботунић“, који је затим „дугмић“ и „дугце“, тако да не доводи у недоумницу читаоца из другог краја: „Откопчао бутунић доњи, мистер Жвала, и врти га врти...“ (стр. 164); „И то са жељом да угледам тај дугмић прије њега...“ (стр. 165); „Али нека му, ето... то пугце буде с моје стране...“ (стр. 166) (Заједничка кутка, Загреб 1980).

родним током, нормалном комуникацијом и дифузијом културе неутрализирају.³⁵

Када се расправља о језичким разликама морамо имати на уму и триземе да нема апсолутних стандарда правилности, а да се у односу на разлике, као и кад је била ријеч о доменима, стиловима, репистрима у језику не ради о дискретним јединицама већ о континууму.

У уводима у лингвистику редовно се испиче да границе међу географски распрострањеним дијалектима неког језика не иду у виду оштрих обриси којима би се прелази јасно оцртавали, прубо узевши ради се о преовладавању одребених особина по којима се успоставља издавајње појединих дијалеката.

У социолингвистичким приручницима наводе се поступци по којима се на терену репистрирају одребене језичке особине за које се зна да су карактеристичне за поједине друштвене класе или групације.

Резултати таквих испитивања показују да се ради о језичким појавама које су карактеристичне за извјесну популацију, на примјер за испитанике са нижом школском спремом, с тим да су оне ту само чешће, да имају *релативно вишу фреквенцију*, то јест у говорном понашању друге скућине, на примјер говорника са вишим школским образовањем те су исте појаве рјеђе, имају *нижу фреквенцију*, али су ту, разлика је искључиво у висини релативне фреквенције.

Релативна је фреквенција најчешће у питању и када се ради о особинама на нашем језичком подручју, за које на први поглед изгледа да су поларизиране у источном, односно у западном смјеру. Често је, међутим, у питању виша према нижој фреквенцији. Такав је, на примјер случај с употребом инфинитива. И мање репрезентативан узорак савременог текста показат ће само релативно доста већу фреквенцију тог облика на западнијем подручју, релативно већи број конструкција да+пре-

³⁵ Култура нашег језичког подручја може се састојати од неколико субкултура које уз заједничку основу имају неке своје специфичности и фолклорне особујности. Тражење идентитета у пренаглашавању фолклорних специфичности, међутим, у раскораку је са цивилизацијским периодом телевизије, анакронизам у времену кад се послије остварених економских, међу великим европским државама стварају духовнокултурални савези.

Док се аорист у говору неких образованих људи могао чути за одребени број фреквентних глагола, чудно је кад се на разним странама наједанпут јави, уз имперфект, код људи који га никад раније нису употребљавали.

У том смислу изгледа на примјер непотребно и то што се на далматинском подручју рачуна са *тисућанама*, а у датуму пише проинац, умјесто дојучерашње проширене употребе *хиљаде* и *децембра* итд.

зент на источнијем. И оваје је ипак у питању размјер, док исте језичке појаве углавном постоје на читавом терену.

Наше говорно понашање мијења се читавог живота, а за формирање основних језичких особина изгледа пресудно доба узраста око деветнаест година. Уколико се нађе на подручју другог (сродног) дијалекта, прихватит ће га, тј. покушат ће да са више или мање успјеха поприми говорне карактеристике нове околине говорника који не жели да се издаваја из те средине, што уједно можда значи да сматра да његов властити говор није ту на истој цијени. Осим тога важне су психолошке особине говорника, културални значај његовог ужег зачињаја, као и разни други мотиви који утичу на његово цјелокупно језичко понашање, тј. колико ће се и у којим регистрима држати свог изворног дијалекта, колико ће попримати говор нове околине.

Некад се због професије морају свјесно прихватити неке говорне карактеристике новог пребивалишта, док се друге (скоро) несвјесно прихватају од средине у којој се дуље живи.³⁶

Ти или ви, примјер
корелације граматичке
и друштвене структуре

У излагању о варијацијама у обраћању у вези са ставом говорника, његовим односом према адресату радило се о случајевима као што су: *Другарице, знате ли гдје је Симић?* и *Милице, знаш ли гдје је Симић?* Из њих се види да избор множинског према јединском облику другог лица глагола и у корелацији с тим избор наслова у ос-

³⁶ Зато на примјер представља изузетак случај Дубровкиње (до душе домаћице), која послје 30 година живота у Београду говори као да је данас допутовала из родног града, на увеселеније суграђанима који одговарају на њене телефонске позиве.

С друге стране појава није чудна управо зато што је у питању Дубровник. Ту се говорило нашки, уз живу успомену на Републику. Споминјало се нишодаштавање тог нашког од стране прекоморског сусједа, памтила ругалица

Il pane »krūka«,
La farina »mūka«,

Dormire »spavāti«,
O che Schiavōni matti.

У талијанском нема „х“, зато је *крух* »*kruka*« (,а“ је због стиха), *mūka* је дубровачки „брашно“, *matti* значи „луди“, *Schiavoni* (изговорено у дијалекту *ичавōни*) значило је „Славени“ и „рбови“. Краткосилазни акценат, на другом слогу *ставати* објашњава се отвореном јунктуром, тј. прекидом иначе редовнијим међу ријечима (в. Батистић 1984: 110).

Ругамо се нечијем језику када се сматрамо супериорним, а ту је било и увјерење „дошли дивљи, па истјерали питеме“ (Славени Римљане). Четрдесет прва је показала да став ругалице није био безазлен.

ловљавању, односно уз презиме, или одсуство тих ријечи обиљежава различите односе међу суговорницима у склопу наше друштвене структуре.

Овдје је циљ укратко се задржати у првом реду на грама-тички обиљеженој значењској разлици при обраћању једном говорнику, између јединине и множинине другога лица глагола и замјеница које ће се овдје обиљежавати као *Ти* и *Ви*, без посебног задржавања на лексичкој страни проблема у ословљавању, у које спада употреба имена и презимена, наслова и титула, као и поздрава.

По урбаном начину опхођења на нашем као и на другим индоевропским језицима данас се са *Ви* углавном обраћамо непознатим особама, затим познатима са којима могу постојати и другарски односи, али и пристојна дистанција у опхођењу, као и онима који су старији по положају, при чему се претпоставља да је однос реципрочан *Ви* према *Ви*.

Ти се глобално узевши говори дјечи, затим члановима породице и родбини, пријатељима и ближе познатима; војницима се чиновни обраћају са *Ти*, итд. У обраћању одраслих дјечи која нису чланови породице и чинова војницима употреба *Ти* је нерципрочна, на *Ти* се узвраћа са *Ви*; за остале случајеве претпоставља се да је (углавном) реципрочна, *Ти* према *Ти*.

У неким крајевима нашег језичког подручја још увијек је жив стари образац: *Ти* се употребљава за једног, *Ви* за више од једног суговорника (*вас двоје/двоје/двојица* и сл. оваје се занемарује). У другим крајевима, посебно у онима који су били под Аустро-Угарском, образац у обраћању ближи је европском. Треба напоменути да би се преглед *Ти/Ви* облика на нашем, као и на било којем другом језичком подручју могао добити одговарајућим испитивањем на терену. Овдје се само указује на главнија значења и тенденције.

Почетак употребе множинског облика *Ви* у знак поштовања при обраћању једној особи потиче из латинског. По једној од теорија којима се објашњава постанак тог обичаја повод је била реформа цара Диоклецијана, који је спровео административно јединство, тако да иако су постојала два цара, списи упућени једном од њих морали су се у ствари имплицитно односити на оба...

С друге стране владар представља народ и као његов представник говори за себе *ми*, па му се узвраћа са *ви*.

Обичај таквог обраћања са *Ви* једној особи у већим европским језицима постепено се више вјекова ширио од царске личности на друге моћне особе из редова аристократије. Исполетка такво обраћање са *Ви* није имало вид устаљеног обрасца, али

се временом као редован начин обраћања, реципрочан међу вишом класом, нереципрочан када се гук обраћа свјетовним и црквеним моћницима, углавном учврстио између дванаестог и четрнаестог вијека.³⁷

Гук се феудалним и црквеним властима обраћао са *Ви*, а власти њему са *Ти*, као и пучани једни другима. С друге стране реципрочно *Ви*, које је преовладало у међусобном обраћању племства преузела је и нова буржоаска класа. Таква употреба *Ви* временом је добијала на цијени и не тако давно постала обавезна за добро одгојене људе и у обраћању са сиромашнијима, неугледнима, онима којима се по закону или непписаном праву смије рећи нереципрочно *Ти*.

Далеко прије те посљедње тенденције у пристojном откобeњу модернијег друштва обичај нереципрочног обраћања заснован на релативној моћи прешао је у породични микрокосмос. Родитељима и старијој браћи говорило се *Ви*, они су узвраћали са *Ти* (при чему по Фројдовом мишљењу примаоци нереципрочног *Ви* у каснијем животу представљају очинске ликове, нпр. послодавци).³⁸

³⁷ Развој као и новије стање употребе *Ти/Ви* облика у обраћању једној особи обрадили су Робер Браун и Алберт Гилман у раду „Замјенице моћи и солидарности“, који се у одјелку „Семантички аспекти стила“ налази у зборнику „Стил у језику“, 1960, стр. 253—276 (*Style in Language*, edited by Thomas A. Sebeok, M.I.T. Press 1960).

Реципрочност и нереципрочност употребе *Ти/Ви* облика поставља се у везу везу са димензијама основним у проучавању друштвеног живота уопће.

Појмове моћи и солидарности, као главне мотиве који регулирају избор *Ти/Ви* облика, аутори узимају као основне параметре у анкети о понашању одребене популације — студената из Француске, Италије и Немачке на студијама у САД. Осим тога, податке о тој употреби из других земаља, укључивши нашу, добили су од по два информанта из сваке земље.

Хисторијски развој употребе *Ти/Ви* облика у већим европским језицима тражили су у тексту драма, судских процеса и писама. Циљ анализе, за коју се у то вријеме сматра да спада у оквире социјалне психологије, био је да се евентуално сагледа веза између друштвене структуре, пружне идеологије и семантике *Ти/Ви* облика, да се кроз варијације у избору изнесу и личне карактеристике говорника, при чему устаљена употреба указује на његов класни статус и политичке наоре, док нека варирања могу изражавати пролазно расположење, непосредни тренутни став према адресату.

Треба напоменути и да о употреби *Ти/Ви* облика у обраћању једној особи за њемачки, француски и талјански језик постоје монографије почевши од осамнаестог вијека.

У одређењу при избору тих облика, посебно у данашњим словободнијим друштвима своју улогу имају и разни други мотиви.

³⁸ Прије прошлог рата и код нас је било таквог обраћања родитељима, иако обичај вјероватно није био шире распрострањен; што се тиче данашње ситуације није искључено да понегдје још има таквих

Средњовјековни феудализам по својој статичности подржаваној од кршћанства, које проповиједа да је свакоме рођењем дан његов положај изнад којег не треба да тежи да се уздигне, наметнуо је образац нерезипрочног обраћања *Ви* према *Ти*, који се почео драстичније мијењати тек од прошлог вијека.

У основи нерезипрочне или једносмјерне употребе *Ви* облика је моћ над оним којему се каже *Ти*, а та моћ се овдје може тумачити као могућност да се контролира његово понашање. (У начелу, јер у животној пракси може постојати и обрнут случај, што ипак не би представљало редован образац.) Сам појам моћи видимо подразумева бар двије особе и по својој суштини значи неравноправност, двије особе не могу имати исту моћ на истом сектору понашања (друга је ствар што неједнака моћ може постојати и код реципрочног *Ти* или *Ви*). Једносмјерна употреба *Ви* посљедица је несиметричне ситуације: старији, јачи, богатији, на вишем положају, послодавац.

Узајамно обраћање са *Ти* обухвата реципрочне и симетричне односе браће (данас), другова у игри, школи, на раду, имплементира ближи контакт, познатост и солидарност.

Та је употреба везана за егалитарне покрете и идеологије. У току Француске револуције нерезипрочно *Ви* осуђено је као остатак из феудалног поретка. Универзална употреба *Ти*, реципрочна као и наслов *грађанине* званично је проглашена 1793. Егалитарност се може исказати и узајамним *Ви*, али то је био прерогатив власти против које се устајало и тако је, иако краткотрајно, превладао обичај санкилота.

У новије вријеме егалитарне тенденције у друштвеном развоју готово у цијелом свијету прате и промјене у обраћању. Као посвемашња карактеристика запажа се и опадање нерезипрочне употребе *Ти/Ви* облика, односно одговарајућих језичких корелата у неиндоевропским језицима. Употреба (реципрочног) *Ви* смањује се на примјер у француским породицама

случајева. Обичај је на примјер владао у Војводини и Далмацији. Овдје се не располаже тачнијим подацима о томе која је све подручја обухватао.

Остатак из старијег времена представља и употреба прећет лица мноштине: *Они су казали мјесто Ви сте...*, према њемачком *Sie haben...*, које ће се све мање чути — то још каже понека особа из Славоније, старије генерације (можда и из неког другог краја, овдје није познато).

Обичај обраћања са *Ви* постао је знак елганције, који је у нашем грађанском друштву на примјер посвједочен у Милана Шеное: *Људи... живјели су посве на европску, укучено, говорили себи „ви“, тако су њу научили у интернату* (примјер из Речника САНУ за употребу *ви* у значењу „из поштовања, при учтивом обраћању“).

и друштву уопће, међу колегама и знањима, а исто тако кориштење посебних реципрочних замјеница у обраћању жене мужу на хиндуском језику.

Језици који се говоре на подручјима гдје владају сложене подјеле на касте и слично (нпр. у Јапану, у Индији, на Јави), само одражавају друштвене односе који стоје иза те употребе.

Треба се подсетити да је употреба *Ти* или *Ви* облика као одраз одређених друштвених односа само дјело у испољавању њихове сложености, тј. је још избор титула, наслова и поздрава, а затим држање, понашање изоморфно са односима равноправности, потчињености или надмоћи. Разлике се друкчије исказују, али су ипак присутне и ако нема тих облика, као у данашњем енглеском. При томе треба упозорити да када се износи да бијелац црнци каже „Циме“, тј. да се црнац ословљава само именом, док он треба да узврати „Мистер Смит“, тј. да уз презиме рече и титулу, нема се у виду случај да је Цим Смитов послодавац, односно да су колеге на студiju.

Резултати анкете Брауна и Гилмана (1958) показују да су млади људи који у одређеним случајевима употребљавају реципрочну *Ти* (реципрочну према одраслима уопће не употребљавају) лијевије настројени, другим ријечима да признају женску равноправност, слажу се с идејом брака на пробу, а немају наклоности према националистичким и вјерским приврженостима. Такав став објашњава се осјећањем солидарности које је потенцијално примјенљиво на све, док национализам и вјерско секташтво „оне друге“ искључују из круга. Резултати исто тако показују и специфичности у односу на националне културе, тј. културалне групације људи разликују се по томе што код неког изазива осјећање солидарности које је повезано за употребу реципрчног *Ти* (тако је код студената Нидерланда релативно већи значај имала породица, код Француза другарство у нечему, неко заједништво, код Талијана једно и друго).

Опасност и заједнички циљ посвуда стоје високо на скали осјећања солидарности, па је по томе разумљиво посвећеније реципрочну *Ти* за вријеме рата у нашој народноослободилачкој војсци. Престанком ратне опасности обраћање са *Ти* поново је постало једносмјерно, војник се чиновима у нашој војсци обраћа са *друзе* и *Ви*, њему се каже *Ти*, *војниче* (у Француској је послје рата донесен закон по којему за све влада правило реципрчног *Ви*).

Нереципрочна употреба и у савременијим околностима имплицира да је онај којему се каже *Ви* моћнији, што ситуационо и јест случај, тј. управо се тим објашњава зашто се убрзо послје

завршетка рата млади службеник поново обраћа доста старијем по годинама, али нижем по звању другом службенику са реципрочним *Tu*; иако постоје правила Куртоазије или поштовања свачијег достојанства.

Проширена употреба реципрочног *Tu* код наших млађих генерација углавном се уклапа у данашњи европски образац. Уколико је у нас размјерно проширенија, та би се специфичност могла објаснити и утицајем који на лакше обраћање са *Tu* морају вршити субкултуре у којима то представља једини начин опхођења. Права слика могла би се утврдити анкетама.

Поред тога исто је тако прилично сигурно да се по том обичају у урбаним срединама млађи разликују од старијих, који не прихватају аутоматско обраћање са *Tu* нпр. са свим колегама у установи у којој раде.³⁹ Све што је речено, међутим, подразумијева само статистичке вјероватноће, а не сигурност у предвиђању да ли ће неко према узрасту, образовању, друштвеном и регионалном поријеклу итд. у неком случају рећи *Tu* или *Vi*.

На крају треба споменути нешто и о флукуацији, разним колебањима у упућивању *Tu* или *Vi* неком суговорнику. Најприје се може изнијети један обичај у нашој средини, по којем у разговору међу непознатим људима или онима који су иначе на *Vi*, један суговорник почне другом говорити *Tu*, да би помало и овај други почео једнако узвраћати; а на то — да ли је то крај разговора или је нешто друго у питању, први поново почне говорити *Vi*. Ако је онај који је први прешао на *Tu* из краја гдје је то природан начин опћења, а то је изгледа случај у оваквим ситуацијама, иако не мора бити искључиво, једно је мишљење да се говорник најприје ослободи, да се почне осјећати домаће, а затим врати на званичнију ситуацију, на касније у животу научен начин обраћања...

Друкчији уписак имају суговорници којима се у току разговора почело упућивати *Tu* (сами су из краја у којем се непознатом каже *Vi*, а са познатим се не варира у обраћању), а којима пошто почну једнако узвраћати, тј. говорити *Tu*, поново буде упућивано *Vi*. Њихово је мишљење да је суговорник хтио да његово *Tu* остане једносмјерно, (нисмо ми исто). Сигурно је да оvdје мора бити различитих случајева који треба да се различито тумаче, изнесена су само два илустративна мишљења. При томе ће од човјека до човјека, од свих његових

³⁹ По једној анкети у Западној Немачкој младој намјештеници када је ступила на посао није било угодно што јој се наједном већи број људи обраћа са (реципрочним) *Tu*. Прилагођавање свему новоме, навикавање на људе вјероватно траже времена, *Vi* би оvdје дао осјећај нужне дистанције, неке сигурности.

личних особина, образовне подлоге и цјелокупне позадине (боље бекграунда, енглески background: „све од значаја за појединца у питању — мјесто рођења, друштвени статус породице, школовање, све што је у животу прошао итд.“) овисити са ким ће и гдје прећи на привремено и бар у почетку нерези-прочно *Ти*, јер то многи неће себи дозволити према сваком суговорнику.⁴⁰

Устаљени обичај који неко има у опхођењу са људима када се опредјељује за *Ти* или *Ви* према узрасту суговорника, према друштвеном слоју којем овај наизглед припада, значају који претпоставља да као особа има у друштву, указује на његов лични статус, политичке ставове, карактер, на њега као личност уопће. Уколико му је по матерњем дијалекту на располагању само *Ти* (као у неким нашим крајевима), или *Ви* (као у енглеском), постоји избор наслова и сл., а затим и поздрава, којима ће изразити истост или разлику у свом и суговорничковом статусу, као и свој став према њему.

Горе су наведена нека колебања, промјене у упућивању *Ти/Ви* облика током разговора (*Ви*, затим *Ти* и опет *Ви*), карактеристична за говорнике са одређеним говорним обичајима. Поред тога постоје и друкчији прелазни за говорнике којима при опредјељењу за *Ти* или *Ви* важе данас врло проширени културални параметри, тј. којима је својствен образац обраћања са *Ти* у првом реду у значењу извјесне интимности или неке истости, а са *Ви* извјесне дистанције, пристожности или поштовања.

Сада се у једном случају ради о прелазу на *Ти* које у цјелини узевши значи неки негативни став према говорнику и може ићи до извјесног незадовољства до ниподаштавања, презира, бити израз љутње или бијеса (ако је у питању свађа могуће су и поправе ријечи).

Други је случај у неку руку супротан, промјена на *Ти* сад потиче из жеље да се смањи дистанција међу суговорницима, да однос постане приснији, а сама је промјена у начелу обично трајне природе, од тада *Ти* (за разлику од *Ти* насталог због нерасположења или у сукобу). При томе је карактеристично да се обично очекује да иницијатива за прелаз на *Ти* потече од старијег, односно оног који је по неким друштвеним конвенцијама моћнији.

⁴⁰ Браун и Гилман изnose: „Југославени имају узречницу да ће се љак рећи *Ти* и краљу“ (стр. 270). Томе непосредно додају примјер анкетираног Француза који је у животу говорио *Ти* само старој даљици.

Случај кад данас човјек средње или старије генерације на питање *Како сте?* одговори *Добро смо* може се развој тумачити — можда је мислио да су укључени и чланови обитељи. Иако упитан *Што имате?* зна рећи *Имамо лука и кромпира*.

Осим тога из анализа свјетских језика познат је и прелаз на *Ви* у знак поштовања или дивљења које се осјети према суговорнику. На нашем језичком подручју, на примјер, говорник којему *Ви* дистанције и поштовања представља облик усвојен школовањем, образовањем прећи ће на *Ви* говорећи са човјеком из истог говорног подручја ако према њему осјети посебно поштовање или дивљење.⁴¹

Такве су промјене у устаљеним нормама обраћања, као и уопће разна значења *Ти/Ви* облика врло вјешто с различитим нијансирањем користили многи аутори, особито драмски писци при изношењу својих ликова и њихових међусобних односа.

На тај начин не само што би се потпунија семантичка анализа ове употребе у било којем језику могла дати једино уз одговарајуће податке о друштвеној структури и друштвеним односима, што значи да спада у социолингвистичко подручје испитивања, већ је она уједно од значаја и за психологију и књижевну криптику.

Анализе на примјер Шекспирових и Расинових Дјела показују да су оба аутора имала врло досљедан образац употребе ових облика, тј. реципрочно *Ви* једнакости међу припадницима горњих слојева друштва, нерципрочно *Ти* према друштвено нижима; одступање од *Ви* усљебује у промјени расположења према суговорнику, израз је неког негативног става према њему.⁴²

⁴¹ За саопћење дугујем захвалност колеги Милораду Симићу.

Занимљиво је прелажење са *Ви* на *Ти* и обрнуто у Чеховљевом „Вишњевом саду“, у дијалогу студента и обогатеог мужика. При задирикавању је *Ти*, прикривени осјећај бриге за другог, скривене туге на растанку изражава се уз *Ви*.

⁴² Ц. Лајонс је извршио анализу на тексту Ане Карењине Лава Толстоја у погледу употребе *Ви* облика у дијалозима на француском језику, којим говоре племићи, као и варирања *Ти/Ви* облика на руском, које означава промјену става, расположења према суговорнику. Лајонс закључује да је сваки превод прилично немоћан да изрази сву сложеност односа и ставова садржану у употреби ових облика. Укратко, није довољно данашње знање два језика у питању, треба познати значења која су ти облици као такви имали у оба језика пред сто година, као и значења која су имали у тим тадашњим културама. (Ц. Лајонс, *Замјенице директног обраћања у Ани Карењиној: стилистика двојезичности и немогућност превођења*, Greenbaum, S., Leech, G. & Svartvik, J. (eds.) *Studies in English Linguistics*, London 1980).

За историјат употребе *Ти/Ви* облика у нашим крајевима занимљиве су Држићеве комедије. У њима (према издању ЈАЗУ из 1930, које је приредио М. Решетар) преовладава обраћање са *Ти*, реципрочно на примјер између слуга и господара, али има и обраћања са *Ви*, чије би значење требало утврдити и пронаћи образац употребе: Тако Скуп отпоздравља Злати Куму: И теби добро јутро и добар дан.

Што заповиједате?

Дундо Мароје каже Тригчету: Ви сте нашијенац.

Ах, да те бог поможе.

(извршено је упознавање).

Наслови у обраћању

Споменуто је да је употреба *Tu/Vi* облика у обраћању у директној вези са избором наслова и титула, који опет могу бити везани са изрицањем имена и/или презимена, док се став и однос према адресату показује и избором поздрава.⁴³

Уз данашњу скоро посвемашње већу друштвену мобилност и егалитарне тенденције употреба тих језичких средстава доживљава промјене, ти се изрази преиспитују, поставља се питање о њиховој адекватности.

Тако је за новије вријеме карактеристична извјесна криза у адресирању, у ословљавању људи, наш језик није једини у којем у том смислу постоје лутања и несигурности. Зато нисмо усамљени ни у избјегавању директног ословљавања, а исто тако једино што не можемо избјећи јест опредјељење за *Tu* или *Vi* неизбјежно садржано у глаголском или замјеничком облику. Надаље, и код нас грубо речено има мање нејасног с једне стране у интимнијем обраћању, с познатима, с друге у званичном ословљавању, проблем представљају „средње“ ситуације. Тако су се убрзо послје рата почели употребљавати називи *комшиница*, *сусјед* (значење тих ријечи на тај се начин проширило, не мора више бити „она која живи у близини“, чак ни „она за коју се зна гаје живи“).

Преиспитивање наслова у обраћању указало је и на чињеницу да се доминација мушкарца огледа и у томе што у неким европским језицима за жене треба узимати у обзир брачно стање. Тај се проблем у нас ваљда ријешно ако узмемо да је ословљавање са *госпоћице* отпало или би требало да отпадне. Ословљавање *другарице* (... *госпоћо*) требало би да буде посвемашње примјенљиво и реципрочно, да важи за све одрасле жене. Језички проблем изгледа мање акутан од старог касти-

⁴³ Непосредно послје ослобођења проширило се поздрав *здраво*, који се као и данас употребљавао при сусрету и расстанку. Међутим, пошто се осјећало да одговара у првом реду било за интeрпeрсонални однос људи који један другом говоре Ти, било за једносмјерни однос старијег према млађем, употреба му се сузила и данас се углавном задржао само у тим ситуацијама.

При томе се *здраво* као поздрав при расстанку на истој равни обраћања негдје замјењује са *чао* (из талијанског дијалекта, од некадашњег *scilavo* „роб“), а постоје и други локално проширени поздрави.

Предратна буржоасија, првенствено у подручјима која су некад била под Аустро-Угарском имала је поздрав *servus* (*serbus*) (латински *servus* „роб“, „слуга“), који су данас у неким крајевима преузели и други друштвени слојеви (у Војводини, Славонији и др.).

ског процјењивања којем слоју особа припада, који од наслова „заслужује“, или ниједан.⁴⁴

Значење у зависности од употребе

Раније је споменуто да се прагматички аспекти језичке анализе грубо речено односе на непосредну употребу језика

у комуникацији, на проблеме значења повезане са остваривањем говора, исказа у конкретном контексту неке ситуације.

У излагању о комуникацијској компетенцији видно се велики значај који за језичко понашање имају друштвена структура и друштвени односи међу људима, док су због простора били занемарени психолошки аспекти истог проблема. Сада још треба укратко изложити неколико језичких питања чија се проблематика у новије вријеме повезује са прагматичком анализом.

У разматрањима у којима је неопходно узимати у обзир одређене (прагматичке) аспекте значења наглашава се између осталог и то да је за разумијевање неког текста често нужно разлучивање значења самих исказа, реченица као таквих, од значења која имају када се употребе, која им даде говорник када се остваре као говорни чин у контексту неке ситуације.

У вези с тим говори се о прагматичким аспектима граматичке структуре, а у ствари истицање ове проблематике у првом реду треба схватити у оквиру тежње за постизањем потпуније језичке анализе. У том смислу социолингвисти са своје стране истичу потребу успостављања модела интеракције језика и друштвеног живота, наглашавају неопходност посвећивања више пажње односу између говорника и адресата и ширег проучавања контекста исказа. С друге стране и лингвисти и филозофи обичног језика инсистирају на томе да теорија зна-

⁴⁴ Исказивање наслова у обраћању показује у којој се мјери људи још увијек сврставају у друштвене класе; кад су непознати, то се ради према изгледу, што значи и према цијени одјеће, по држању.

Још увијек само дјеломично рјешење нађено је за руски језик у СССР, али само за млађе особе: *девушка* и *молодой человек*; за старије непознате људе када се мора употребљавати се ријечи *женщина* и *мужщина*, али не са лагодношћу као у претходном случају. И на нашем језику чује се *младићу* и *дјевојко*, што сасвим добро звучи, али за старије нема погодног наслова који би се примјењивао аутоматски на све, без процјењивања касте.

И у западном друштву има понашања сличног некадашњем на нашем далматинском и горњем приобалном подручју, дје су били проширени талијански дијалекатски барбаризми *шјор* и *шјора*. Упућивали су се у незваничном говору свим познатима уз име, осим потчињенима и сиромашњима (њима само име), а непознатима према процјени друштвеног положаја.

чења треба да се прошири и разради тако да на одговарајући начин обухвати улогу коју за значење имају ставови, претпоставке, жеље, намјере и сл. говорника. При свему томе коначни је циљ да се образложе сви аспекти значења у језику и дође до свеобухватнијег објашњења односа између лингвистичких облика и резултата интерпретације тих облика, односно до бољег разумијевања међузависности структуре, функције и употребе.

О чему је ријеч када се говори о значењу у зависности од употребе може се показати навођењем неколико карактеристичних примјера. За реченицу:

- (1) 1985. године у Институту за српскохрватски језик у Београду има знатно више женских него мушких сураника.

може се по једном аспекту њеног значења рећи да иде у тзв. вјечне реченице⁴⁶ — она релативно не зависи од контекста у којем се изрекне, истинита је, јер одговара одређеном стању свијета на одређеном, наведеном мјесту, у одређено, наведено вријеме. Та ће (релативна) независност бити јаснија када погледамо на слиједећу реченицу:

- (2) Сви су се добро забављали.

И њу разумијемо, јер знамо значења појединих ријечи и прагматичке структуре која их повезује, али ипак доста тога остаје нејасно: на кога се односи замјеница у субјекатској позицији (о каквом се скупу ради, ко су они, колико их је итд.), у чему се састојала та забава (да ли је било разних начина забављања, или су се сви забављали на исти начин итд.), и најзад, гдје и када се то забављање дешавало.

Такве реченице за потпуније схватање у већој мјери овисе од контекста ситуације у којем се остваре као искази. Термини *прагматика*, *прагматички* употребљавају се и у вези са анализом таквих реченица и израза који се могу потпуније специфицирати само у односу на контекст одређеног исказа, док се за адекватно образлагање њиховог значења покушавају успоставити одређени постули.

Проблем се даље може илустрирати реченицом:

- (3) Оваје је хладно.

Наша компетенција у односу на семантику у ужем смислу омогућава нам да значење три ријечи у прагматичкој структури ове реченице повежемо са извјесним стањем ствари или свијета у

⁴⁶ Дејвид Каплан, *Dhat*, Syntax and Semantics 9, Pragmatics, Edited by Peter Cole, Academic Press, New York 1978, стр. 221—243, на стр. 235.

тренутку њеног исказивања и да тако закључимо да ли је исти- нита или лажна, на примјер према температури коју показује термометар на мјесту гдје је изговорена, гдје се оствари као говорни чин. Али сад се иде даље. Наведена констатација није тек онако изречена, иза ње је намјера говорника да адресат нешто подузме — затвори врата, упали ватру, учини нешто у вези с тим што говорник налази да је хладно (тако се наравно тврди да би се могла илустрирати одређена теза, иста реченица може бити исказана тек да се нешто каже, итд.). Другим ри- јечима та изјавна реченица са изворним значењем констатације има значење индиректне директиве, на примјер императивне реченице *Затворите прозор*.⁴⁶

У оваквим случајевима показује се наша компетенција да језичка средства користимо индиректно, тј. иза обичне кон- статације крије се намјера да је адресат схвати као директиву, да нешто уради, подузме. За такву нашу способност да језичка средства користимо на разне начине да бисмо постигли одре- бене циљеве каже се да представља само дио наших опћих спо- собности да за постизање одређених циљева користимо одго- варајућа средства; та се способност не објашњава само нашим лингвистичким знањем.

Тумачење таквог *индиректног исказивања* наших жеља, на- мјера, мисли, прилично често у језичком понашању, односи се на значење које се не садржи дословно у исказу, већ се из- води на основу познавања ситуације, говорника и разних дру- гих околности, а у овом случају може се довести у везу са по- јавом познатом под називом *разговорна импликатура*.

Разговорне импликатуре само су индиректно повезане са директним или дословним значењем исказа. Закључак или ути- сак адресата о томе што му је говорник хтио саопћити рече- ницом *Овдје је хладно* овиси од њиховог цјелокупног односа и околности у којима се десио индиректни говорни чин.

⁴⁶ Реченица *Овдје је хладно* спомиње се у Батистић 1980 (стр. 213—4) и 1984 (стр. 134—6) у вези са говором о илокуцијској снази и илокуциј- ским чиниоцима. Та је реченица по свом директном илокуцијском статусу изјава, констатација, али у дајој употреби, као *индиректни говорни чин* има *илокуцијску снагу* директиве (нпр. *затворите прозор*), при чему такво значење директиве спада у разговорне импликатуре.

Овдје се даље у излагању ради о индиректним говорним чиниоцима, најчешће када по конвенцијама употребе утипне реченице имају илоку- цијску снагу директива. При томе се директивама сматрају реченице ко- јима се, у широком смислу, од некога тражи нека акција или му се на- меће забрана, уздржавање од акције.

Реченица *Овдје је хладно* поново се износи (а не замјењује неком другом реченицом алузивијом) да се покаже континуитет ових рааматрања, о којима се шире расправља нпр. у Ц. Серл, *Говорни чинови*, в. библио- графију.

Друкчији случај представља тумачење примјера (2) *Сви су се добро забављали*, тј. се ради о повезивању смисла исказа са неком стварном ситуацијом. Разни типови реченица знатно се разликују у мјери у којој садрже имплицитне или експлицитне референције на контекст исказа, као и у начину на који је потпуно значење, све оно што је говорник хтио саопћити повезано са дословним значењем.

Овдје ће се даље указати на један проблем за који се већ дуље времена покушава наћи одговарајуће објашњење, а то је проширена употреба да или не питања као што су: *Знате ли који је сат или Можете ли ми додати ону књигу у значењу молбе*.

Проблематика се односи на тзв. индиректне говорне чинове. Да се у горњим примјерима ради о индиректним говорним чинovima показује се тиме што би се на дословно схваћено прво питање могао добити одговор *Да, знам*, али без обавјештења о сату, на друго *Да, могу*, али без додавања траженог предмета. То би био одазив, реакција на наша питања, који вербално облички задовољавају, али не оно што смо њиховим изрицањем жељели постићи. Имплицитно значење индиректне директиве у првој реченици редовно тражи поред физичке — гледања на сат, и вербалну акцију у виду саопћења о одређеном стању ствари, у другој физички чин додавања уз који није неопходан вербални одговор.

Обичај да се мјесто директних захтјева или молба исказаних императивним реченицама, нпр.: *Реците ми који је сат и Дадајте ми ону књигу* користе упитне реченице *Знате ли...?* и *Можете ли...?* поред осталог може се рећи и да представља врсту еуфемизма, овдје директно везаног за прагматички облик — мјесто императивне реченице изрече се упитна. Молбе са императивним обликом глагола, макар ублажене изразима *Молим вас/Молим те* још увијек изгледају превише директне (иако се наравно употребљавају: *Молим вас додајте ми...*), и њихову функцију често преузимају упитне реченице.

Реченице су по свом облику интринсички повезане са одређеним говорним чинovima. Изјавне реченице у првом су реду констатације, изјаве о нечему, али се као *индиректни говорни чинови* могу употребљавати и са значењем питања, директива (и разним другим: савјета, упозорења, подстицања, пријетња, обећања...), док се упитним реченицама првенствено тражи вербални одговор, али се користе и као молбе, директиве, констатације итд. При томе постоје разни ступњеви индиректности, исказ *Овдје је хладно* са значењем директиве индиректнији је и на други начин овиси од контекста ситуације, познавања разних околности него *Знате ли који је сат*.

Везе између граматичке форме реченица и њихове комуникативне функције успостављене су управо редовитом, карактеристичном употребом; изјавне су у начелу тврђе о нечем, упитнима се постављају питања, тражи вербална информација. Кориптење посљедњих у функцији директива у једну је руку конвенционализирано, ту се по филозофима обичног језика ради о *конвенцији употребе*, при чему оне нису изгубиле своје основно значење. Цијели се проблем у ствари износи да би било јасно да у језику треба разликовати с једне стране инхерентно значење неког исказа, с друге оно што говорник хоће да каже кад га употреби.

Ту спада и употреба неких израза чије ће се значење боље схватити ако се подсетимо на идиоме. Ти су изрази обично сасвим изгубили дословно значење ријечи од којих су састављени (нпр. *носити главу у торби*). Постоје, међутим, неке друге ријечи и изрази који нису, или нису сасвим изгубили своје првобитно значење, али су се временом почели употребљавати у ситуацијама у којима више заправо не одговарају у свом дословном значењу.

У ту врсту иду на примјер ријечи и изрази који се односе на религију, када их употребљавају атеисти: *дај боже, забoga итд.*, укључујући псовке, пошто нема одговарајућих израза који би их замијенили.⁴⁷ На тај се начин могу затим окарактеризирати поздравни као што је *до виђења*, проширен у европским језицима, који се упућује и људима за које се зна да се више никад неће видјети.

Као и питање *Можете ли ми додати...* ти су изрази сачували своје примарно значење, али су успостављене и *конвенције употребе* по којима се они користе са значењем удаљеним од првобитног основног значења.

Сада се треба задржати на суштинској разлици која постоји између реченица које се обичним метајезиком могу назвати и алузијама (нпр. када се *Овдје је хладно* изговори са неким прикривеним, додатним значењем, рецимо са значењем директиве *Затворите прозор*) с једне стране, и одређених врста упитних реченица (нпр. *Можете ли ми додати онај рјечник*), које се по *конвенцијама употребе* користе као индиректне директиве, с друге.

За примјер како се у свакодневном говору из разних разлога често изричу искази у виду реченица које поред свог до-

⁴⁷ Тако је послје Женевске конференције у новембру 1985. предсједник СССР Горбачов на питања новинара да ли мисли да ће доћи до сагласности у односима два блока, пожељност таквих резултата састанка истакао и изразом *дај бог*.

словног значења имају и имплицитно значење неке друге реченице, може послужити исказ који је примарно тврђања, констатација: *Немамо кворум*. Тим ријечима је сурадник у једној установи предусрео колегу у ходнику, без икаквог увода, знајући да ће овај као адресат разумјети да је то не само просто обавјештење, констатација о извјесном стању ствари, већ и опомена, пријекор (*Тамо сједимо као будале, а ви...*), а затим директива (... долази...!). Потпуније би обавјештење, односно експлицитнија директива могла имати облик: *Дођите на састанак, више њих одсуствује, па не можемо ништа изгласати*. То јест, исказ *Немамо кворум* представља реченицу текста изговорену у контексту ситуације у којем се имплицитно зна ко, када и гдје нема кворум. Реченица:

Учесници на синдикалном састанку у Институту за српско-хрватски језик 10. II 1986. у 12:20 због одсуствовања више чланова немају кворум потребан за доношење одлука о тачкама на дневном реду

(или слично) представља (донекле) потпун опис дате ситуације. Она је сураднику адресату била јасна по значењу кратке реченице текста, алузије остварене у облику исказа *Немамо кворум*, као што је био јасан разлог обавјештавања — имплицитни захтјев адресату да дође на мјесто састанка.

Употреба таквих реченица (*Немамо кворум; Овдје је хладно*) заснива се на опћим принципима разговора, она закључења и подразумијева не само знање језика и знање разних *конвенција употребе језика*, већ и то да говорник и адресат дијеле познавање ванјезичке ситуације, низа позадинских околности у којима се те реченице изричу као индиректни говорни чинови. Као што се лако разабире из датих примјера, такве реченице имају своје дословно значење из којег суговорник битно, имплицитно значење дедуцира као разговорну импликатуру. При томе основна разина значења, дословно значење садржано у логичкој структури реченице, њено дескриптивно или когнитивно значење представља основу из које се изводи, дедуцира оно што говорник уз то хоће да саопћи, иако то из неких разлога није директно ријечима формулирао. Ту се у ствари комуницира и оно што је стварно речено, али и нешто више, нешто поред тога, поред значења које се дословно садржи у датом исказу.

За илустрацију употребе ове врсте индиректних саопштења Џан Серл даје слиједећи примјер⁴⁸:

⁴⁸ Џ. Серл 1975: 61—4.

Студент X: Поћимо вечерас у кино.

Студент Y: Морам учити за испит.

Прва је реченица по облику императивна, а по значењу представља предлог, X предлаже одлазак у кино. Тај предлог адресат не одбија директно, тј. студент Y не налази да је потребно да у одговору каже: *Не могу*, већ индиректно исказује свој разлог за неприхватање. (Он би додуше изговоривши ову реченицу ипак могао прихватити предлог, уколико би даље казао: *... али добро, учит ћу кад се вратим.*)

У настојању да се објасни којим механизмима схватањем дословног значења схватамо и друго, имплицирано значење оваквих исказа теорија говорних чинова пружа одређену апаратуру, у којој су од значаја опћи принципи разговара и узимање у обзир релевантних позадинских околности ситуације.

Серл даље наводи десет степенa или корака у расућивању студента X (што наравно не представља његово размишљање у буквалном смислу), којима он на основу реакције студента Y закључује да посљедњи одбија предлог одласка у кино.

Ступањ 1: Направио сам предлог, а у одговору он каже да треба да учи (то представља чињенице у разговору о којем је ријеч).

Ступањ 2: Претпостављам да Y сураћује (енглески *to cooperate* „сураћивати“) и да је зато његов одговор релевантан (то су принципи разговорне кооперације, сурадње).

Ступањ 3: Релевантан одговор мора бити прихватање, одбијање, протупредлог, даљња дискусија итд. (то је по теорији говорних чинова).

Ступањ 4: Његов дословни исказ није ништа од свега тога и тако не представља релевантан извод у односу на ступњеве од 1 до 3.

Ступањ 5: Из тога слиједи да он вјероватно хоће да каже нешто више, нешто поред онога што је рекао... његова права илокуцијска поента мора да се разликује од дословне.

Овај је корак пресудан. Уколико слушалац (адресат) нема неког начина да изнађе како се права илокуцијска поента разликује од дословне, он нема могућности да разумије индиректне илокуцијске чинове.

Ступањ 6: Знам да учење за испит нормално узима знатан дио времена од једне вечери, а и да одлазак у кино узима знатни дио времена од једне вечери (ово представља знање основних чињеница у вези са ситуацијом) итд.

Ступањ 10: Према томе његова примарна илокуцијска поента вјероватно значи одбијање предлога (ово представља из-

вођење, закључивање према ступњевима 5 — 9). (Серл, стр. 63; аутор додаје да поступак можда изгледа педантски, али је ипак непотпун, има изостављених појединости.)

На сличан начин могли би се описати и кораци у расуђивању којима из исказа *Овдје је хладно* адресат дедуцира значење директиве. И овдје постоје двије разине значења, разина дословног и разина изведеног значења. Замисли се да је говорник послодавац и зато адресат свој одазив на примједбу о температури формулира ријечима *Затворићу прозор*, а затим то и изврши. (Иста реченица може се остварити као исказ у безброј разноврсних ситуација, однос између говорника и адресата може имати безброј разноликих видова (гост и домаћин..., сурадници у неком институту итд.), а према томе и разговорне импликатуре могу имати врло разнолико значење.)

Споменуто је да се може рећи да овако употребљени искази представљају алузије и да се на овај начин употребљавају врло многе и разнолике реченице. Из њих се онда сложеним дедукцијама долази до другог, више или мање прикривеног значења, до оног што је говорник хтио саопћити поред оног што реченица директно значи.

Реченице које ће се даље разматрати обухватају неке врсте упитних и изјавних реченица које чувајући своје дословно значење имају и значење индиректних директива. Сада су у питању реченице које се по конвенцији употребе користе са одређеним додатним, изведеним значењем. За разлику од претходних реченица, када се оно што говорник хоће да каже дедуцира као разговорна импликатура, ове реченице имају одређене граматичке облике из којих се индиректно значење *систематски* изводи.

Императивне реченице као изравне директиве, нпр.: *Отворите прозор* често се у свакодневном говору замјењују неизравним, индиректним директивама у облику упитних реченица, нпр.: *Да ли бисте отворили прозор.*

Реченице које се стандарно употребљавају као индиректне директиве могу се, већ према критеријумима за које се определијелимо, сврстати у разне категорије. Тако је према неким значењима тих реченица Серл спровео слиједећу подјелу, за коју каже да спада у предтеоријску разину анализе:

(1) Реченица се односи на *адресатову способност* да изврши оно што се наводи:

Можете ли ми додати ону књигу?
 Могао би говорити мало тише.

(2) Реченица се односи на *говорникову жељу, хтијење* да адресат нешто уради:

Био бих ти врло захвалан када би ми то урадила.
Надам се да ћеш ми то учинити.

(3) Реченица се односи на то да *адресат треба да нешто уради*:

Хоћеш ли престати са том буком?
Зар нећете остати на вечери?

(Оваје би спадала упутства која законом утемељене уставне или уопће разне организације имају као правила понашања за посјетиоце, чланове итд.

Ту се запажа пасив: *Умољавају се посјетиоци да отпатке бацају у кош*; затим просте изјавне реченице, нпр.: *Обавезно је кориштење гардеробе*, које као разне забране имају елиптичан облик (без помоћног глагола): *Забрањено пушење*; *Забрањен приступ младежи испод... година старости*; *Незапосленима забрањен улаз*; еуфемистичка индиректна молба: *Молимо вас да не пушите*, и боље: *Хвала што не пушите.*)

(4) Реченица се односи на *спремност, вољност адресата* да нешто уради:

Да ли би хтио да се примакнеш?
Да ли би ми додао ону књигу?

(5) Реченица се односи на *разлог* због којег адресат треба да нешто уради:

Било би добро да му одмах одговориш.
Зар није боље да сад поћеш?

Оваје иду и реченице без неког уобичајеног облика, које очевидно у одговарајућем контексту могу бити индиректне молбе.

Не могу видјети платно због вашег шешира.

(6) Реченице садрже неколико разних елемената:

Да ли би било икако могуће да вас замолим да ми напишете препоруку?

(Горње реченице као примјери, осим дијела у заградама под ставком (3), прилагођене су за наш језик према Серловим (бројнијим) примјерима; размјер је отприлике исти, нешто више упитних него изјавних реченица.)⁴⁹

По Серловом увјерењу наведене и њима сличне реченице немају императивну, директивну снагу као дио свог *дословног* значења с једне стране, док је с друге јасно да се, особито неки синтаксички типови међу њима, обично, нормално, стандардно, у ствари конвенционално користе за исказивање директива.

Разлика између реченица алузија (нпр. *Немамо кворум* кад се употреби са имплицитном илокуцијском поентом директиве, тј.: *Дођите на састанак*) и ових других, сада одређених типова реченица, које се конвенционално употребљавају на примјер као директиве (уп.: *Можете ли ми додати ону црвену књигу* мјесто *Додајте ми...*) у томе је што се посљедње могу довести у везу са одговарајућим императивним и другим реченицама.

⁴⁹ Од философа обичног језика и теорије говорних чинова прихваћене су разне поставке, па тако и то да сваки тип илокуцијског чина захтијева одређени скуп услова неопходних за његово успјешно остваривање; за такав скуп може се (засад) прихватити израз *услови погодности* (енглески *felicity conditions*).

Серл даје два скупа таквих услова погодности, један за директиве, други за говорне чинове којима се суговорнику (адресату, слушаоцу) обавезујемо да ћемо урадити нешто за што је он директно заинтересиран (енглески *commissive*, према *to commit oneself* „обавезати се“), у која спадају обећања.

Први скуп услова важи нпр. за директиве директног типа: *Купи новине*, и индиректног: *Можеш ли купити новине*; други скуп за експлицитна обећања, нпр.: *Обећавам да ћу купити новине*, и имплицитна, нпр.: *Купит ћу новине*.

	директива	обећање
припремни услов	Адресат је у стању да изврши чин	Говорник је у стању да изврши чин; слушалац хоће да говорник изврши чин
услов искренности	Говорник хоће да адресат изврши чин	Говорник намјерава извршити чин
пропозицијски садржај	Говорник предвиђа адресату извршење чина у будућности	Говорник предвиђа себи извршење чина у будућности
битни услов	важи као настојање говорника да наведе слушаоца да изврши чин	важи као преузимање обавезе од стране говорника да изврши чин

Серл, стр. 65—6, 71.

Прије него се наведу неки од разлога због којих се у разним разговорним ситуацијама опредјелујемо за индиректно изражавање, од интереса је поново навести неке кораке у размишљању адресата којему се упутити индиректна молба, нпр.:

Можете ли ми додати ону црвену књигу?

(што не значи ни оваје да у обичној разговорној ситуацији то представља свјесни процес закључивања да се ради о молби):

1. У ми је поставио питање да ли сам у стању да му додам ону књигу (то је разговорна чињеница).

2. Претпостављам да У сурађује у разговорном смислу и да његов исказ има неки циљ (то су начела разговорне сурадње).

3. Разговорна поставка, сцена није таква да би указивала на његов теоријски интерес да ли могу, да ли сам у стању да му додам ону књигу (то представља чињенице у позадини разговорне ситуације).

4. Даље, он вјероватно већ зна да је одговор на питање позитиван (и то су чињенице у позадини разговорне ситуације).

5. То значи да његов исказ вјероватно није само питање, већ да вјероватно има неку даљу илокуцијску поенту (то су закључци према ранијим корацима у размишљању).

6. Припремни услов за сваки илокуцијски чин директиве је способност адресата да изврши чин предичиран у пропозицијском садржају (то је по теорији говорних чинова).

Даље су у читавој ситуацији битне чињенице у разговорној сцени: суговорници сједе за библиотечким столом и користе разне књиге од којих је она у питању ближа адресату... што све омогућује да он закључи...: 10. „У вјероватно хоће да му додам књигу коју је споменуо“ (према Серлу, на стр. 74).

Оваква образлагања доприносе да се правилно постави анализа разних типова реченица које се конвенционално употребљавају са илокуцијском поентом различитом од оне која би се могла директно извести према њиховој праматичкој структури. У својој разговорној пракси руководимо се одређеним разговорним принципима по којима нам је јасно да питањем: *Можете ли ми...* — суговорник не поставља питање о нашим способностима (које су му обично и непосредно уочљиве), већ да хоће од нас да нешто урадимо.

Споменуто је да је један од разлога употребе неких упитних, мјесто одговарајућих императивних реченица настојање да се избјегне сувише директно значење императива, још увијек

прејако и уз додатак *молим вас/молим те*, и тако удовољни захтевима пристојног, куртоазног опхођења.

Та тврђа има одређен смисао, али читава се појава употребе индиректних говорних чинова може (овдје сасвим сумарно) размотрити само ако се постави у оквир комуницирања посматраног кроз призму друштвених односа, односа релативне моћи и других, затим према намјерама, ставовима, расположењима учесника.

Истицање значаја друштвених односа, ставова и сличног према адресату (у избору *Да ли бисте ми могли додати... према Додај ми... итд.*) било би пренаглашено, јер међуодносима (потенцијалним) адресатом и ставови према њему увијек се на неки начин огледају у језичком материјалу, када они овдје не би били јасније уочљиви, кад избор језичких одређава не би сада био у извјесном смислу *директније* овисан од њих.

Уз наведени аспект потребе за пристојним обраћањем, када се одредјељујемо за индиректну вербализацију, тј. за више или мање индиректно указивање својих циљева, треба напоменути и да на тај начин често желимо антиципирати, предвостити евентуалну неповољну реакцију од стране адресата, избјећи стварање конфликтних ситуација, пошто се њему овим поступком даје (макар у извјесном смислу понекад више вербално него стварно) опција да се не сагласи са извршењем акције у питању, да одбије, а затим предвиђа и могућност да он стварно можда није у стању да изврши тражено.

Опција, постојање избора често су фиктивни зато што у случају ако постоје услови за удовољавање молби, могућност одбијања обично је само илuzорна. Адресат би одбијањем прекршио норму понашања које важе у одређеним друштвеним (породичним) односима и тиме себе изложио неповољним репресалијама. (Тако је дјевојчица око десет година на „молбу“: *Да ли би ми додала чашу воде?* застала и казала: *Шта :’би ли, би ли’ кад морам.* Граматички систем, у тим годинама већ прилично учвршћен, уграђује се у ширу матрицу правила друштвеног понашања, разрађује у постепеном формирању комуникацијске компетенције. Дијете на тај начин научи да је могућност стварног избора садржана у упитним да или не реченицама са кондиционалном у оваквим случајевима обично поништена.)

Сада се треба укратко задржати на чињеници да је сам прилаз овој материји у неку руку ономасиолошки — то јест иде се од појмова, а то су одређена значења у директним и индиректним исказима — према језичким средствима којима се

карактеристично остварују; при томе се оваје због простора треба ограничити углавном само на кратки преглед реченица обухваћених под називом директива. На тај начин изостат ће на примјер излагање о индиректном изношењу разних врста обавјештења, коришћења формулација као што је реченица: *Могу ли вам казати да је Хајдук побиједио*. Може се само ипак напоменути да је до опредјељења говорника за уводно тражење дозволе (на коју се не чека да услиједи!), мјесто да директно упадне и изнесе вијест (*Хајдук је...*) можда дошло због тога што сматра да информација слушаоцу или слушаоцима не мора бити сасвим пријатна, а могу постојати и друге околности у ситуацији, због којих се опредјелило за индиректност.

Ту затим спадају, са разним степенима званичности, формалности, индиректни упитни реченички облици као што су: *Можете ли ми рећи да ли сте видјели Јованку, Смијем ли/Могу ли вам честитати итд.*

Извјесно дистанцирање говорника које се запажа у овим случајевима није изазвано само неким формалним ставом према адресату. Треба се подсетити на раније наведену тврђу да се у индиректном обраћању чува и *дословно* значење. Изравно: *Гдје је Јованка?* имплицирало би да говорник сматра да адресат зна или чак треба да зна одговор, а исти је случај и са упитном реченицом. *Да ли је директор у својој соби*. С друге стране индиректније: *Знаш ли је ли директор у својој соби*, као и *Можете ли ми рећи да ли сте видјели...* претпоставља да је адресат можда обавијештен о стању ствари, али уједно оставља као могућност, што често и јест случај (нпр. у вези са два споменута питања: *Можете ли ми рећи...* и *Знаш ли...*) да он није у стању да даде задовољавајући одговор.

У донекле ономасиолошком смислу може се даље изнијети и споменута сумарна подјела говорних чинова за које је речено да ће се назвати директивама. Ту се ради о акцији коју говорник сматра да слушалац (или треће лице којему ће он то пренијети) треба да изврши (односно да се од ње уздржи). При томе је битан њихов међуоднос, друштвени контекст ситуације у којој се чиновни дешавају, природа саме радње, разлог, повод, узрок за њено (из)вршење, услови у којима је адресат може извршити итд.

У питању је искључиво радња, акција, свјесно, вољно дејство (*Поступај као тетка*, према **Сличи тетки; Спавај мирно, Буди здрав само су жеље*).

Према моментима наведеним у претпоследњем ставку могу се издвојити главне врсте директива и дати сумарне напомене о њима. То су: *наредбе (заповијести, наређења)*, *молбе и умољавана*, *затим предлози, упозорења и понуде*.

Обично се полази од *наредаба*, које се граматички првенствено, директно везују за императиве и императивне реченице. Оне се издвајају од других директива по томе што давалац наредбе има или сматра да има ауторитет по којем може утјецати на вољно понашање адресата (примаоца). То су старији у правом и пренесеном смислу ријечи, надређени чланови друштва и породице. Наредбе се и узимају као неприкосновене уколико је неприкосновен ауторитет оног који их издаје. Неке наредбе (у војсци и др.) не јављају се уз изразе *молим те/вас*.

Поред императива постоје и други облици којима се издају наређења, при чему је неопходно узимати у озбир врло значајну улогу попутних прозодијских и паралингвистичких средстава.

С једне стране императив, у зависности од значења глагола и/или тона и интонације којим је изражено саопштење, може бити предлог, понуда и др.: *Попијте бар кафу*, с друге футурски и други облици нису нужно мање неприкосновени уколико ауторитет и околности то наговјештавају:

Поћи сада по новине. Поћи ћеш сада по новине.
Хоћу да сад поћеш по новине. Боље да сад поћеш по новине.

Молбе су врло проширене у пристојном опхођењу. Ту је у првом реду битно да се говорник изражава као да нема ауторитета за исказивање неприкосновених *наредаба*, за наметање адресату сагласности да изврши тражени чин, без обзира на то да ли га у ствари има или не.

Императив уз *молим*, изговорен посебном интонацијом, може представљати молбу, али управо се оне најчешће индиректно исказују дајући често само наводно или привидно адресату опцију да се не сагласи, да одбије извршење оног што се од њега тражи: *Донесите ми, молим вас ...* уз обичније *Да ли бисте могли да ми донесете ...*

С друге стране већ смо видјели да у питању може стварно бити могућност или способност адресата да удовољи захтјеву. Индиректно: *Можете ли ми промијенити 100 динара* исказује се и када није сигурно да ли адресат располаже ситним новцем, па би директна молба: *Промијените ми, молим вас ...* у извјесном смислу била неувиђавна или неопрезна.

За *умољавање* је карактеристично да га изриче говорник који се осјећа у подређеном положају према адресату, да му се обраћа без стварног очекивања да ће му овај испунити оно за што га моли. У овој врсти директива често се наводи због кога адресат треба да нешто уради: *Врати се што прије због дјеце*.

Императивни облик не смије ни овдје да завара, битно је значење: *Умукни због дјеце* није умољавање, према: *Говори мало тише због дјеце, молим те.*

Предлози, сугестије обично се не изричу с ауторитетом, и од адресата се не очекује подложност. Предложена акција сматра се управо за њега пожељном или корисном, и по томе се они разликују од претходних директива: *Јави му да долазиш, па ће те дочекати.*

Незаинтересираност је можда само привидна, али ако нешто *предлаже*, говорник ипак може само жељети да адресат то изврши — било стварно зато што није лично заинтересиран за оно што *предлаже*, било зато што нема потребног ауторитета или што не жели да га користи. (Што се тиче корисности предлога за адресата може се напоменути да је и за неку окрутну наредбу могуће рећи да се издаје за његову добробит.)

У свакодневном говору уобичајени су предлози који се индиректно исказују у облику негираних упитних реченица са што: *Што не поведеш Виду? Могућа је и употреба за треће лице: Што не учи за бравара.* (Значење је нешто друкчије са да: *Што да не поведеш Виду, Што да му не одговори*, тј. *Нека му одговори.* У том смислу верзије: *Што не поћеш? Што да не поћеш? Што не би пошао* имају значење предлога, сугестија, савјета, подстицања и др.)

Упозорења су слична предлозима, јер се такођер полази од тога да се изричу у интересу адресата, с тим што се сада има за циљ отклањање нечег што је за њега неповољно: *Чувај се да не поклизнеш, Немој заборавити кишобран, Пази, кафа ће се охладити.* Упозорење је на примјер: *Што се не чуваш* (подразумијева се од сунца), *знаш да ти штоди*, као и индиректно: *Могу ли вас упозорити да је овдје забрањено пушење.*

Понуде су својевршни предлози или сугестије за које се сматра да су корисни, угодни ономе коме се упућују: *Узми још један колач, Што не попијеш кафу;* уопће нуђење или препуштање адресату нечег што треба да му је пријатно, да му одговора: *Постављај ти питања, ако желиш.* Разграничење између понуда и предлога можда и није увијек јасно. Када се директно ради о храни и сл.: *Што се не послужите, Изволите, молим вас, Хоћете ли кафу* може се рећи да су у питању понуде; с друге стране за: *Што не останете на вечери* може се рећи да представља предлог (*Останите на вечери, молим вас, молбу*).

Када се индиректно исказу, нпр.: *Могу ли вам понудити кафу*, понуде имају значење извјесног дистанцирања, заправо се на тај начин обично показује и да говорник не зна адресатов укус у односу на кафу (односно његову жељу да је баш тада попије, итд.).

Овдје се сада може навести израз како би било да... за који би се могло рећи да представља идиоматску конструкцију са директивним значењем: „било би добро да... зар не“ или слично.

Израз *како би било да...*, који спада у разговорну разину обраћања, има значење предлога, сугестије, молбе, наредбе или савјета којим говорник ономе или онима којему (којима) се обраћа може пружити и могућност да одбије, без обзира на то на кога се односи спровођење дате акције: *Како би било да отворим/отворите/отвори прозор. Значења ће варирати према врсти акције и другим околностима: како би било да узмеш један колач/да се одмориш/да поведеш рачуна о свом здрављу /да скухаш кафу/да опереш посуђе.*

И овдје и опћенито узевши када је у питању широко схваћено директивно значење битан је међусобни однос учесника у комуникацијском чину, као и то како се схваћа њихов однос према акцији о којој је ријеч, што она за њих представља.

Та два момента прожимају целокупно подручје директног и индиректног обраћања. Тако у случају индиректног саопштења: *Могу ти/вам казати да је филм... глуп*, разлог за индиректност, тј. избор *Могу...* мјесто изравног *Филм... је глуп* може бити узрокован било непосредном ситуацијом, на примјер да се означи почетак опћења или промјена теме, или пак тиме што ће се изнијети мишљење за које се сматра да слушаоцу не мора одговарати. Испитивањем се ту могу утврдити разна нијансирања и значења.

Наведене релације, тј. суговорници један према другом и према акцији (узетој у широком смислу, боље би било рећи њихов однос према датом пропозицијском садржају) одређују колико сам избор граматичких средстава, толико и њихово тумачење: *Дођите поново што прије, друже предсједниче* може имати и значење снисходљивости, без обзира на императивни облик (*Умукните, друже предсједниче* теже је замислити).

И врло индиректно срочене и снисходљиво интониране молбе: *Да ти бисте молим вас можда могли...* често је тешко или немогуће упитати старијем и моћнијем. (У вези с тим је озбиљно негодовање баке, којој је мала дјевојчица казала: *Хајде. То хајде се њој самој сигурно често уплупује*, а она тек треба да научи да је та ријеч, кад су у питању старији, за њу једносмјерна.)

У сваком и мало подробнијем излагању о овдје укратко изнесеним главнијим врстама директива и о њиховом остваривању у виду директних и индиректних исказа неопходно је, треба поново споменути, у доброј мјери приказати и разне њихове

интонацијске карактеристике и могућности, као и значај тона гласа и других попутних паралингвистичких обиљежја.

У анализи је даље од интереса подробније утврдити како се поједине од ових директива преносе, како се описује оно што је изречено директно или индиректно. На тај начин: *Доћи у петак* и *Да ли бисте могли доћи у петак* могло би се у оба случаја пренијети: *Казала је да дођем у петак*, с тим што је за императивни исказ могуће и значење наређења, које би се могло пренијети: *Наредила је...*

Када су у питању индиректни искази, преношење, описивање изреченог користи се и као тест за утврђивање стварне илокуцијске снаге датог исказа. Тако се искази остварени као упитне реченице различитог ступња директности, примјерено ситуацији, ставу и односу према адресату:

Могу ли вас упитати гдје је Симић?
Извините, молим вас, да ли знате гдје је Симић?
Знате ли гдје је Симић?
Гдје је Симић?

најчешће све преносе исказом: *Пита гдје је Симић.*

Можете ли ми додати новине описат ће се *Казала ми је /Каже/Замолила ме да јој додам новине*, облик *можете ли* ту обично само служи као пристојан увод. Глагол *казати* вјероватно је данас најпроширенији у таквој употреби, довољно неутралног значења за опис и молба и наредба (глаголи *заповиједати* и *наређивати* изгледају ограничени на специјална значења).

Друкчији је случај када се ради о реторичким питањима, на која се редовно не очекује одговор: *Ко то разумије* (уз одређену интонацију) не тражи одговор, за разлику од индиректног исказа: *Могу ли вас упитати да ли то неко разумије*, на који се очекује одговор.

Реторичка питања могу се преносити било дословно, нпр.: *Каже ко то разумије*, било по значењу: *Каже да то нико не разумије*. Права, директна или индиректна питања преносе се глаголом *питати*: *Пита да ли то неко разумије.*

За утврђивање *праве илокуцијске снаге* индиректних говорних чинова занимљив је и један други тест. Он се састоји у покушају уметања одређених прилога за које се зна да су инкомпатибилни са значењем упитних и јусивних (директивних, императивних) реченица. Такви су прилози на примјер *очигледно*, *срећом*, *нажалост*. Ако изјавну реченицу: *Ти си очигледно предао своју обраду* преназмемо у одговарајућу упитну: **Да*

ли си ти очигледно предао своју обраду односно императивну: **Предај очигледно своју обраду*, видимо да смо у оба случаја добили неприхватљиве реченице.

У случају неких раније споменутих реченица сложеног типа, обичних у обраћању када се из одребених разлога не жели нешто директно саопштити, могуће је јављање ових прилога: *Могу ли вам казати да је Хајдук срећом опет победио*. Теме се потврђује да се оваје ради о индиректном исказу, да је упитност глагола који оваје има улогу уводне формуле за индиректно обраћање: *могу ли*... секундарна, да се не односи на само саопштење. Друкчији је случај са реченицама у којима се ради о правој упитности: **Кажите ми, молим вас/Можете ли ми казати/Морате ми казати да ли је Хајдук срећом победио*. Индиректно постављена питања с овим и сличним прилозима немогућа су као и директно: **Да ли је Хајдук срећом победио*. (Друкчија је ситуација са прилошким изразима као што су *на моју/нашу срећу или на твоју/, вашу жалост: (Кажите ми) да ли је Хајдук на моју срећу (којом срећом) (на вашу жалост) опет победио.*)

Даље се могу разматрати разне могућности за исказивање сагласности у односу на извршење акције садржане у директиви, односно одбијања да се изврши тражено. На индиректне молбе *Да ли бисте затворили врата/ми додали новине* могуће је изрећи сагласност ријечима *Добро односно изволите*, при чему у неким односима спроведена акција може проћи и без таквих и сличних ријечи.

У разматрањима језичког понашања које се односи на дио свакодневног, првенствено усменог разговорног обраћања почеле су се уочавати и неке дотад незапажене појаве, за које ће се даљим испитивањем још више разоткрити повезаност граматичких односа и лексичких јединица у којима се они остварују.

У релативно малом броју директно и индиректно исказаних примјера директива који су се досад изнијели показало се да није увијек битан прамагички облик, колико је важно ово о чему се ради. *Мируј, молим те или Мирујте, молим вас* може уз љубазан тон дјеловати пристojно, у одређеном контексту можда се може упутити и моћнијем. Да ли на исти начин може бити прихватљиво *Умукните, молим вас*... На сваки начин ни форма најиндиректније молбе изгледа не помаже: *Да ли бисте, молим вас, могли да умукнете*...

Тако у случају: *Што не сједнеш/попијете кафу/оставите то за сутра* имамо предлоге и јер се сматра да је акција угодна за адресата, а њему је препуштено и опредјељење о извршењу,

док би императивни облик могао дјеловати присно или наметљиво.

Што не скухаш кафу/поћеш по новине значи тражење усуге, говорник је заинтересиран и теже се може рећи да су прави предлози, прије представљају молбе или наредбе, већ према околностима. (*Што не умукнеш/се не изгубиш* представљају прубе предлоге, баш као што је: *Што не наставиш предлог* и охрабрење.)

У нашем језику у овој врсти обраћања постоји и могућност диференцирања значења избором глаголског вида. Тако на примјер неовршени вид у императивима може имати додатно значење прубости: *Долази (смјеста...)* и *Одлази (и да те више не видим)*, према неутралнијима *Дођи* и *Иди*.

Што не кухаш кафу уколико није постављено као право питање, а то ће се закључити према тону и интонацији, може представљати пријекор, док *Што не скухаш кафу* са одговарајућим тоном може бити пристojна молба или предлог.

Трајни вид омогућава и значење правих питања која се односе на уобичајеност. Питањем: *Зашто не пијеш кафу* тражи се одговор о узроку уздржавања. Упитно *што* у неким случајевима можда нема сасвим исто значење као *зашто*, а уз то више спада у разговорни жаргон. Тражење информације о узроку невршења нечег изгледа да је изблиједјело, док је уобичајена употреба у значењу предлога, сугестије: *Што се не прошетате* (поред: *Што се не бисте прошетали* и *Што да се не прошетате*).

Посебну улогу може имати негација. У одређеним случајевима када су у питању молбе, нпр.: *Да ли бисте затворили врата* негацијом се може појачати значење дистанцирања или званичности: *Не бисте ли затворили врата*.

С друге стране већ непријатна молба: *Да ли би могло мало тише (молим вас/те)* негацијом добија наглашено значење пријекора и сл.: *Не би ли могло мало тише*.

Негација изгледа у већ негативно обиљеженој молби појачава то негативно значење. Тако на примјер молба: *Да ли бисте напoкoн могли затворити прозор*, којој прилог *напoкoн* већ даје непријатно значење нетрпеливости, са негираним глаголом постаје још нетрпеливија: *Не бисте ли напoкoн могли затворити прозор*.

Овакви проблеми отежавали су посао лингвистима у периоду када су неки од њих покушавали (а неки су мислили да су успјели) да нађу довољно обухватна правила, формулације које би се односиле на примјер на све индиректне говорне чинове са

директивним значењем.⁵⁰ Покушаји су показали велику значењску и обличку разноликост јусивних (директивних) реченица, а посебно индиректног изражавања (у које спада и исказивање обећања, обавезивање говорника да ће нешто урадити).

Обуцимо се, Ивице;
Зашто плачемо, мала
дјевојчице

Сада ће се изнијети један случај проширења граматичког значења до којег је дошло по конвенцији употребе — у одређеним околностима глаголака радња изриче се у првом лицу множине (чешће императива), када се стварно односи на суговорника или суговорнике, не обухватајући, како би се то према обичном граматичком значењу очекивало и поворника.

Употреба ће се илустрирати низом примјера:

- (1) Завршимо са ручком, Ивице, чекају те у дворишту.
- (2) Добро размислимо, прије него подигнемо руку да одговоримо.
- (3) Оперимо се и на спавање.
- (4) Хајдемо, момци, побимо кући, касно је. Ја морам остати да поспремим за сутрашњу утакмицу.
- (5) Ајдмо амо, Жожице, ајдмо (из Речника САНУ, под *ајде*).
- (6) Што то тамо галамимо?⁵¹

⁵⁰ Закупљеност проблемима разговорног језика, начелима на којима се заснива разговор, директним и индиректним говорним чиновима показује се у садржају зборника Синтакса и семантика 3, из 1975 (в. библиографију). Филозофи обичног језика и лингвисти, са различитих позиција, траже теоријске и методолошке оквире којима би се обухватиле појаве обичног језичког понашања.

Од посебног су се утицаја показале разговорне максиме Пола Грајса. Према њима се постављају *разговорни постулати* за које се тражи не само да имају широк објаснителни потенцијал, већ и универзалну примјенљивост. Тако су аутори Гордон и Лејкоф развили неке разговорне постулате који треба да обухвате све исказе којима се неко наводи да нешто уради. Поред индиректних молба као што су: *Да ли бисте затворили прозор* и *Било би лијепо када бисте затворили прозор*, ту је пребрало да буде обухваћен и примјер *Овдје је хладно*. Такву (наводно) универзалну примјенљивост оповргавају на примјер Џорџија Грин, стр. 140, Алис Дејвидсон, стр. 181—4, у наведеном зборнику.

Грин има рад под насловом *Како ријечима навести људе да нешто ураде*, Дејвидсон *Индиректни говорни чинов и што са њима*. Обје ауторнице указују на то да је потребно још много испитивања прије него се приступи коначнијим уопћавањима.

⁵¹ За примјер и љубазну дискусију најљепше захваљујем колегици Милици Радовић-Тешин, уреднику Речника САНУ.

У анализи сведеној на најнеопходније примједбе треба покушати да се разабере на основу чега закључујемо да у изнесеним примјерима глаголска радња у првом лицу множине не обухвата говорника. Он се у свим случајевима само привидно укључује у акцију на коју наводи, подстиче адресата или адресате, коју му (им) најчешће, што се види по императивном облику, намеће као наредбу, молбу, предлог или савјет.

Ова употреба првог лица множине глагола односи се у првом реду на обраћање родитеља, одгојитеља и наставника дјечи, млађима, а затим његоватељица болесницима; користе је значи првенствено говорници обраћајући се онима према којима имају обавезу да их упућују, да им говоре што да раде. У њој има заштитничког или покровитељског става, присности и другог, а као појава установљена је у разним језицима. Оваје спада и обраћање оца дјевојци од непуне године дана, расплаканом у возу: „Почему мы плачемь, такая девочка“ (такаја са посебним нагласком у значењу „велика“, „прекрасна“ и слично).

Шест наведених примјера може се издвојити у двије групе, уколико за критеријум издвајања узмемо да се у једном случају необухватање говорног лица акцијом разабере индиректно, у првом реду према контекстним факторима, што другачије речено значи да се заснива на нашем знању чињеница о свијету, о томе какав је свијет. У другом случају неучествовање говорног лица индигира њихова праматичко-семантичка, односно праматичко-лексичка структура.

Другим ријечима значи да на примјер исказ: *Ивице, завршимо са ручком...* теже може да као позадину разговорне сцене има ситуацију у којој говорник, рецимо отац, и себе укључује у акцију завршавања ручка. То би се укључивање можда могло експлицитно изнијети уз промјену изворног значења, нпр.:

(1a) Завршимо са ручком, Ивице, ја журићу у самоуслугу, тебе чекају...

(иако ни сад није потпуно обавезно да и говорник буде обухваћен акцијом, и досљедно се још увијек може надовезати додатак: *видиш да смо сви готови осим тебе*).

Други примјер може се односити на ситуацију у неком реду основне школе и наставник очито не треба да размисли о проблему који је управо задао, а исто тако неће ни подићи руку за одговор. Међутим, радикалном промјеном сцене, на прим-

јер ако је то сад синдикални састанак, говорник се укључује у размишљање:

(2а) Размислимо ... кад изгласамо узалуд ћемо жалити ...

Трећи примјер, као директива дјетету, дјети на завршетку дана може се проширивањем преиначити у обичну императивну реченицу у којој говорник учествује у акцији:

(3а) Оперимо се и на спавање, једва чекам да летнем.

У три прва примјера додатним или измијењеним значењем понизила се углавном могућност да говорник не буде укључен у радњу исказану првим лицем множине глагола.

У другој групи наведених реченица примјећује се различита ситуација.

У случају примјера (4) значењска повезаност двије јукстапониране реченице, изражена њиховом граматичко-семантичком структуром и садржајем искључује из акције говорника (службеника у гимнастичкој сали).

У примјеру (5) прилог *овамо*, а у (6) *тамо* индифира искљученост говорног лица из глаголске радње — овог пута може се рећи да је неукључивање потврђено прамагичко-лексичким средствима: Ако је више лица укључено у неку акцију која садржи значење да се из једног мјеста (заједно) иде у друго, онда једно од њих, у име других, може рећи само: *Хајдемо тамо/онамо*.

С друге стране *Хајдемо овамо* може се остварити управо само као у горњем случају обраћања Јожици, тј. када говорник није укључен у долажење и *хајдемо (хајмо)* у ствари је из одређених разлога употребљено мјесто: *Хајде/Доћи овамо, Јожице*.

На исти начин може се рећи да је у обичном обраћању примјер (6) прамагички обичнији и значењски неутралнији.

Што тамо галамите?

пошто се нормално говори: Ми галамимо овдје

Ви галамите тамо

Они ... онамо/тамо.

Ова врста употребе првог лица множине глагола проширена је у многим језицима, који, међутим, уз сличне значењске импликације (тј. изгубљену искључивост јављања глагола у првом лицу множине са значењем обухваћености говорника

глаголском радњом) показују различите могућности остваривања условљене морфолошко-синтаксичким особинама сваког од њих.⁵²

За праматички опис ове појаве битно је било изнаћи неку експлицитну повезаност глаголског облика у првом лицу множине са неким елементом који искључиво обиљежава друго лице (јединице или множине), пошто би то директно означило да се поништава могућност да говорник буде укључен у радњу. Доказ се нашао у примјерима као што су: *Дођимо овамо, Ивице и Што то тамо галамимо*.

Експлицитна корелација замјеничких прилога *тамо* и *овамо* са глаголском радњом у наведеним реченицама потврђује да говорник не може бити у њу укључен. У првом случају значење усмјерености према говорнику, садржано у глаголу и прилогу (*дођимо овамо*) самим тим њега уједно искључује из акције.

У другом случају радња је статичког типа, а по прилошком значењу дешава се даље од говорника, по чему он не може бити у њу укључен.

„Стриктно праматички“ те би реченице требало да гласе: *Дођи овамо... и Што то тамо (у галерији) галамите*.

Израз „стриктно граматички“ само је условно употребљен мјесто да се каже „по уобичајеном праматичком обрасцу“ или слично.

Наведене појаве као начин изражавања спадају у одређени репистар или репистре, а на све се то почела обраћати пажња тек у новије вријеме.

Изражавање у смислу: *Јесмо ли уморни/гладни/поспани, Зашто плачемо* и сл. представља уобичајени начин говора са

⁵² Питер Коул у раду *Синхрониски и дијакрониски статус разговорне имплицатуре* (в. библиографију) разматра проширење употребе првог лица множине императива на друго лице, у првом реду у енглеском, а затим и у неким другим језицима (нпр. у хебрејском и свахилију). Коул наводи као примјер случај обраћања послодавца помоћнику: *Чујеш, Иво, завршимо овај посао прије него изгубимо муштерију*. Иво ће схватити право значење овог исказа познавањем околиности — да ли гада обично судјелује у послу или не.

Прво лице множине императива у енглеском остварује се као сложен израз; састоји се од облика *let's* и глаголске основе (нпр. за глагол *to go* „ћић“ гласи *let's go* „идимо, хајдемо, поћимо“).

И у енглеском постоје неки докази да се тај изворни облик за прво лице у неким случајевима односи искључиво на друго. То се види и у примјеру који би одговарао нашем: *Хајдемо, дјецо, обуците се*, енгл.: *Children, let's dress yourselves*. Тај примјер не прихватају сви говорници и Коул закључује да се овдје ради о историјској промјени која је још у току. Сам процес промјене значења облика *let's* називље *лексикализацијом*.

(мањом) дјецом, а постоји и у приснијем обраћању одраслих, другим ријечима, као што је речено, спада у одређене регистре. Дословно значење првог лица множинне глагола, тј. укљученост говорника у глаголску радњу, макар оваје само привидна, има одређену значењску, тј. емотивну вриједност и управо зато ова употреба није случајна.

*

Појаве о којима је била ријеч односе се с једне стране на разговорни језик, на језик у непосредној употреби, с друге обухватају проблеме конвенционализације значења. По неким би све то спадало у подручје прагматичке анализе; битно је свакако да спада у опис даог језика и да ће кад се систематизира чинити саставни дио његовог граматичког описа, пошто је већ саставни дио граматичко-комуникацијског знања говорника.

Оваје се треба још задржати на неким аспектима значења који ће се морати узимати у обзир ако желимо постићи потпунији опис одређених појава.

За значењске импликације које се имају у виду изгледа да би за сада условно могао одговарати термин „прагматички“, пошто је у овом моменту погодан да се одређене појаве издвоје, нагласе, укључе у анализу.

О чему је ријеч објаснит ће се ако покушамо указати на то по чему нам је интуитивно одмах јасна разлика у значењу двије морфолошко-синтаксички и лексички — осим именице у функцији објекта — истовјетне реченице:

Можеш ли купити калпуг?
Можеш ли купити новине?

и то и у случају када их чујемо овако изгорене, тј. потпуно изван контекста неке ситуације.

(Треба једино нагласити да за оба примјера у обзир долази само главно или протопишско значење, а да се неће водити рачуна о друкчијим, секундарним могућностима њиховог значења. То значи да се једно могуће, али секундарно значење друге реченице неће изједначити са примарним значењем прве, да се она неће поставити у контекст ситуације који важи за прву, а могућ је и за њу, према којем нпр. неко броји новац да види има ли довољно за оно што жели набавити и особа која то проматра, већ према томе што је занима, може изговорити било које од два питања и тако дознати да ли говорник има довољно

новца за одређену куповину, чиме би се у овим примјерима изједначило значење модалног глагола *моћи*, в. даље.)

Основно значење упитног *можеш ли* у првом примјеру под-разумијева: „јеси ли у стању, у могућности према средствима којима располажеш да купиш капут, дио одјеће који у нашем друштву представља знатнији издатак.“

Основно значење другог примјера је директивно, при чему облик *можеш ли* има само као изблиједјело оно значење које је у првом примјеру битно, а које се сада односи на то да ли је адресат у могућности, да ли му одговара да купи тражено, или му је незгодно и онда (можда) може да одбије. Проблем могућности у односу на новац оваје се нормално не поставља, говорник је просто могао рећи (*Дај*) *купи новине*, односно *Хоћеш ли купити новине* итд. (тј. и *Да ли би купио/могао купити...*, али не и: **Желиш ли купити...* — репертоар је ипак коначан).

Варирање значења модалног глагола *моћи*, што има за посљедицу да се ова два исказа остварују као различити говорни чинови, тј. један као питање да или не, други као директива, директно је условљено значењским импликацијама двије синтагме: *купити капут* према *купити новине*.

Те би се двије ситуације могле више или мање успјешно описати простим ријечима, циљ је, међутим, да се опис покуша приближити прагматичкој анализи. Да би се то постигло било би потребно да се образлагање лексичког значења прошири одређеним аспектима за које се данас везује термин „прагматички“.⁵³

Куповање капута је несвакидашњи догађај повезан са посебним новчаним импликацијама (и за имућније, с обзиром на цијену нпр. астрахана), док се *новине* обично набављају свакодневно, па ће се та чињеница, макар индиректно, наћи у дефиницији те ријечи, нпр. (укратко): „дублнкација која излази редовно, обично свакодневно“, што имплицира да се прилично често купује, као и то да не представља знатнији издатак. Овај опис значења ријечи *новине* садржи прагматичке аспекте од значаја у разматрању реченичког значења о којем је ријеч.

⁵³ При разради ономастилошки заснованог поступка за успостављање партијалних значењских система у датом лексичком фонду Јосеф Филшпел истиче значај прагматичког аспекта илустрирајући конкретне могућности теоријско-методолошких оквира, које излаже анализом рјечи са значењем кретања.

Постављен на богатој прашкој лексиколошкој традицији систем данас у овом подручју представља оптимални поступак (в. библиографију).

Рјечник предвиђен као неопходан дио обухватнијих (генеративних) граматика садржат ће и такве карактеристике у обрзлагању значења ријечи за чије се испитивање данас претпоставља да спада у прагматичко подручје анализе. То значи да ће дефиниција главног значења ријечи *капут* уз стилизацију друкчију од оне у Речнику САНУ, тј.: „део одеће...“ обавезно укључити, особито у релацији са набављањем, куповањем и аспект цијене...

Такви прагматички аспекти значења, потенцијално присутни у лексикографском опису ријечи, треба да се издвоје, систематизирају да би се затим њиховом систематском примјеном значење ријечи и израза употпунило и тиме омогућило боље тумачење значењских цјелина, које увијек укључују прагматичке релације.

Варљивост површинске структуре, која је потакнула на тражење нових обухватнијих семантичко-граматичких поступака у анализи илустрира се и разликом у значењу двије слиједне реченице:

Могу ли прочитати ову књигу до сутра?

Могу ли задржати ову књигу до сутра?

које се разликују само по глаголкој ријечи у инфинитиву.

И када су као оваје издвојене из сваког контекста, аутоматски нам је јасно да се у првој ради о питању које захтијева одговор да или не, којим се тражи одређена информација (мишљења адресата о могућности, способности говорника да изврши наведену акцију у наведеном временском року, с обзиром на особине књиге, његове личне способности итд.), док је у другој у питању тражење одређене дозволе од адресата, молба за његову сагласност да даи предмет извјесно вријеме остане говорнику на располагању.

Грамаатичка истовјетност површинске структуре ове двије реченице сама по себи не пружа могућност да се разријешн очевидна различитост њиховог значења у смислу припадања разним говорним чиновима. Парафразе које се намећу, нпр.:

Мислиш ли да сам у стању да ово прочитам до сутра?

Да ли је могуће (можеш ли дозволити/да ли постоји могућност и сл.) да ово задржим до сутра?

као и могући одговори, тј.:

Да, можеш (ако можеш наћи десет сати слободног времена).

Добро/У реду.

потврђују ту различитост, док дио или један вид њеног обра-
злагања треба тражити у различитој спецификацији синтагмат-
ских спојева *прочитати књигу* и *задржати књигу*.

По неким особинама *прочитати* ће имати сличности са зна-
чењем глагола *научити*, *упамтити*, *извјежбати*, *савладати* код
којих је на сличан начин присутна временска димензија за
свладавање радње; други, као нпр. *саградити* могу такође ићи
с њима, тј.: *Могу ли саградити овај зид до сутра*, али се за ту
акцију, као и за *задржати* може тражити и дозвола...

Без обзира на то што формализација оваје изнесених и
сличних прамаитичко-семантичких веза изгледа засад неоствар-
љива, сложеним радом успостављаћ ће се ономасиолошки за-
сновани парцијални лексички значењски системи који ће да-
вати основу да се уступ постепено рјешава и на ширим гра-
матчким релацијама засновају реченичко значење.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Батистић 1980, Т. Батистић, *О аспектима семантичке анализе*, Наш језик
XXIV/4—5 1980, стр. 183—216.
- Батистић 1984, Т. Батистић, *О неким појмовима и њиховој примјени у
језичкој анализи*, Наш језик XXVI/2-3 1984, стр. 94—138.
- Браун и Гилман, Roger Brown and Albert Gilman, *The Pronouns of Power
and Solidarity*, Style in Language, Edited by Thomas A. Sebeok, the
M.I.T. Press 1964 (прво издање 1960), стр. 253—276.
- Гордон и Лејкоф, David Gordon and George Lakoff, *Conversational Postu-
lates*, Syntax and Semantics 3 1975, стр. 83—106.
- Грин, Georgia M. Green, *How to Get People to Do Things with Words: The
Whimperative Questions*, Syntax and Semantics 3 1975, стр. 107—141.
- Дејвидсон, Alice Davidson, *Indirect Speech Acts and What to Do with
Them*, Syntax and Semantics 3 1975, стр. 143—185.
- Коул, Peter Cole, *The Synchronic and Diachronic Status of Conversational
Implicature*, Syntax and Semantics 3 1975, стр. 257—288.
- Лајонс 1977, John Lyons, *Semantics 1,2*, Cambridge University Press 1977.
- Лајонс 1981, John Lyons, *Language and Linguistics*, Cambridge University
Press 1981.
- Марећ Тома, *Gramatnka hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Za-
greb 1963.
- Речник САНУ, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*,
Београд.
- Серл 1975, John R. Searle, *Indirect Speech Acts*, Syntax and Semantics 3
1975, стр. 59—82.
- Синтакса и семантика 3, *Syntax and Semantics 3*, Edited by Peter Cole
and Jerry L. Morgan, Academic Press New York 1975.
- Стевановић М., *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1974.
- Филипец, Josef Filipec, *Vzájemná souvislost lexikální sémantiky a ono-
maziologie při konstrukci důležitých systémů v slovní zásobě*, Slovo a
slovesnost XLI — 1980, стр. 17—25.

Татјана Батистић